

The Gleaner

Vol 11 (1974)

Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά

«Τύφλωσον Κύριε τον Λαόν Σου». Οι προεπαναστατικές κρίσεις και ο Ν. Σ. Πίκκολος

Φίλιππος Ηλιού

doi: [10.12681/er.9418](https://doi.org/10.12681/er.9418)

Copyright © 2016, Φίλιππος Ηλιού

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Ηλιού Φ. (2016). «Τύφλωσον Κύριε τον Λαόν Σου». Οι προεπαναστατικές κρίσεις και ο Ν. Σ. Πίκκολος. *The Gleaner*, 11, 580–626. <https://doi.org/10.12681/er.9418>

«ΤΥΦΛΩΣΟΝ ΚΥΡΙΕ ΤΟΝ ΛΑΟΝ ΣΟΥ»

Οί προεπαναστατικές κρίσεις και ό Ν. Σ. Πίκκολος

«Κατά τὸ 1820 ἔτος, πατριαρχεύοντος μὲν τοῦ Γρηγορίου, διερχομένου δὲ τοῦ Ἰωάννου Καλλιμάχη, ἡγεμονεύοντος δὲ τοῦ μὲν Μιχαήλ Σούτζου ἐν Μολδαυία, τοῦ δὲ Ἀλεξάνδρου Σούτζου ἐν Βλαχία, ὁ Συναΐτης Ἰλαρίων ἔδωκε γνώμην νὰ τιμωρηθῶσι μὲ θάνατον πέντε ἐξ σπουδασταὶ καὶ ἠπειλήσῃ νὰ φέρουν τὸν Κοραῆν σιδηροδέσμιον».

Τὸ σατιρικό αὐτὸ κείμενο τοῦ 1820, ἀπόσπασμα ἀπὸ ἀνέκδοτη ἐπιστολὴ τοῦ Νικολάου Σάββα Πίκκολου ἢ ὁποία παρουσιάζεται στὶς ἐπιμέμικτες σελίδες, ἀποδίδει καλὰ, μὲ τὸν τρόπο του, τὶς ἐκρηκτικὲς ἐντάσεις καὶ τὶς ρήξεις πού γνώρισε ἡ ἑλληνικὴ πνευματικὴ κοινωνία στὰ τρία χρόνια πού προηγήθηκαν ἀπὸ τὴν ἐπανάστασι τοῦ 1821. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ ἀποτελεῖ καὶ καλὸ δείκτη γιὰ τὴν βιαιότητα μὲ τὴν ὁποία ἐκτυλίχθηκε, ἀλλὰ καὶ βιώθηκε ἀπὸ τοὺς ἐνδιαφερομένους, ἡ σημαντικότερη ἰδεολογικὴ κρίσις τοῦ ἑλληνισμοῦ στὸν αἰῶνα τῶν Φώτων, ὅταν, στὰ χρόνια 1819-1821, τὸ κίνημα τοῦ Διαφωτισμοῦ, μέσα σὲ μιὰ πολλαπλὰ δυσμενῆ συγκυρία, ἔδινε καὶ ἔχανε, χωρὶς νὰ ὑποστέλλει τὶς σημαῖες του, τὴ μεγάλη μάχη πού τοῦ εἶχαν ἐπιβάλλει οἱ συνασπισμένοι, αὐτὴ τὴ φορὰ, ἀντίπαλοί του.

Πραγματικά, ἡ ἀνατροπὴ τῆς πνευματικῆς συγκυρίας πού παρατηρεῖται στὰ τέλη τῆς δευτέρας δεκαετίας τοῦ 19ου αἰῶνα, ἐκφράζεται καὶ μὲ τὴν ἐξαιρετικὰ βίαιη τροπὴ πού προσέλαβαν οἱ ἰδεολογικὲς ἀντιπαραθέσεις στὰ χρόνια τῆς τρίτης πατριαρχίας τοῦ Γρηγορίου Ε'. Ἡ προϊούσα σκληρύνσις τῆς στάσεως τῆς Ἐκκλησίας εὐνοεῖται, τὴν ἐποχὴ αὐτὴ, καὶ ἀπὸ τὸ κλίμα πού εἶχε διαμορφώσει ἡ Ἰερὴ Συμμαχία γιὰ τὴ σύγκλιση τῶν δυνάμεων πού καταπολεμοῦν τὶς μεταρρυθμιστικὲς καὶ τὶς ἐπαναστατικὲς κινήσεις καὶ ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ ἀποδυνάμωσι τῶν ἐμπόρων, τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας πού ἀποτελοῦσε τὸ κύριο στήριγμα γιὰ τὰ ἐγχειρήματα τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἡ Ἐκκλησία ἔχει, ἔτσι, τὴ δυνατότητα νὰ ἐπιχειρήσῃ μιὰ συνολικὰ ἐπιθετικὴ πολιτικὴ, πού τείνει στὴν ἐξουδετέρωσι τῶν κέντρων τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ στὸν ἔλεγχον τῶν πνευματικῶν δραστηριοτήτων πού ἀναπτύσσουν οἱ φορεῖς τῶν νέων ἰδεῶν.

Στις περιοχές τῆς τουρκοκρατούμενης Ἀνατολῆς ἡ πολιτική αὐτὴ στέφθηκε ἀπὸ ἐπιτυχία ἀφοῦ, μέσα σὲ δύο χρόνια, τὰ κύρια κέντρα τοῦ Διαφωτισμοῦ εἶχαν ἐξουδετερωθεῖ ἢ εἶχαν ἀτονήσει.

Στὸ πλαίσιο αὐτὸ πρέπει νὰ ἐγγραφοῦν καὶ οἱ ἀφορισμοὶ τοῦς ὁποίους φαίνεται ὅτι ἐξάπλωσε τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης, στὶς παραμονές τῆς Ἐπανάστασης, μὲ στόχο ἐπώνυμους Ἕλληνες διανοούμενους ποὺ ζοῦσαν στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη. Τὰ σχετικὰ περιστατικὰ ἔχουν μείνει ἀδιευκρίνιστα, καὶ ἀπὸ ἔλλειψη ἐπαρκῶν στοιχείων καὶ γιατί ἡ μόνη γνωστὴ, ὡς σήμερα, πληροφορία γιὰ τὸ θέμα αὐτό, εἶταν διατυπωμένη μὲ τρόπο ποὺ δὲν ἐπέτρεπε τὴν αὐτόματη ἐνταξί τῆς στὸ πεδίο ὅπου ἐκτυλίσσονταν οἱ ἐνδοελληνικὲς ἰδεολογικὲς συγκρούσεις. Τὴν πληροφορία γιὰ τὶς ἐνέργειες αὐτὲς τῆς Ἐκκλησίας, παρέχει ὁ Ἰωάννης Φιλῆμων, ἄνθρωπος καλὰ πληροφορημένος, συνήθως, γιὰ τὰ πράγματα τῆς προεπαναστατικῆς Κωνσταντινούπολης καὶ ὁ ὁποῖος, ἐπιπλέον, ἐργαζόταν, ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, στὸ Πατριαρχικὸ Τυπογραφεῖο¹, κέντρο, χάρη στὸν προϋστάμενό του Ἰλαρίωνα τὸν σιναιίτη, τῶν ἐνεργειῶν αὐτοῦ τοῦ εἴδους².

Γράφει ὁ Ι. Φιλῆμων: «Ἡ τουρκικὴ ἐξουσία ἀνησυχεῖ καὶ ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς, καὶ ἐγκυκλίους παρὰ τοῦ Πατριάρχου τῆς Κωνσταντινουπόλεως προεκάλεσε, δι' ὧν ἀφορίζοντο οἱ ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ ἐκδίδοντες φιλελεύθερα συγγράμματα Ἕλληνες, ἐν οἷς ὠνομάζοντο ρητῶς ἄλλοι τε καὶ ὁ ἐν Παρισίοις Πίικολος»³. Οἱ ἀνησυχίες τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας, ὅπως τὶς διαγράφει ὁ Φιλῆμων, προσέρχονται ἀπὸ λόγους πολὺ γενικοὺς ἢ πολὺ συγκεκριμένους, ποὺ ἀνάγονται ὅμως, ὅλοι, στὴ σφαῖρα τῶν γενικῶν αἰτίων καὶ ἀφορμῶν ποὺ προκάλεσαν τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821: γενικὴ κρίση τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἀνταρσία τοῦ Ἀλῆ πασᾶ καὶ γεγονότα τοῦ Σουλίου, διχόνοια τῶν ἀρχηγῶν τοῦ Σουλτανικοῦ στρατοῦ, οἱ «μεγάλαις ταραχῆς» τῆς Ἰταλίας τὸ 1820.

«Ὅλα αὐτὰ μπορεῖ νὰ ἐξηγοῦν, ὡς ἓνα βαθμὸ, τὸ γενικὸ κλίμα τῆς

1. π. «Πανδώρα», τ. ΙΘ', 1867, σ. 213 (πβ. Ι. Κ. Μαζαράκη Αἰνιάνος, *Τὰ Ἑλληνικὰ Τυπογραφεῖα τοῦ Ἀγῶνος 1821-1827*, Ἀθ. 1970, σ. 16-17). Δ. Εἰρηνίδης, *Ὀμιλία περὶ τοῦ ἐφευρέτου τῆς τυπογραφικῆς τέχνης Ι. Γουτεμβέργιου*, Ἀθ. 1876, σ. 22.

2. Ὁ Ἰλαρίων, «διημέρευσε» στὸ πατριαρχικὸ τυπογραφεῖο· βλ. Β. Β.

Σφυρόερας, *Ἰλαρίων Σιναιίτης ὁ Κρηΐς (1765;-1838) καὶ αἱ δύο ἐπιστολαὶ του περὶ τῆς μεταφράσεως τῶν ἀγίων Γραφῶν*, Ἀθ. 1970 [ἀνάτυπο ἀπὸ τὴν ΕΕΦΣΠΑ, τ. Κ', 1969-1970], σ. 269.

3. Ι. Φιλῆμων, *Δοκίμιον Ἱστορικῶν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. Α', 1859, σ. 97.

έποχης, δὲν φτάνουν, ὅμως, μόνα τους, γιὰ νὰ τοποθετήσουν τὶς ἀναφερόμενες ἐνέργειες τῆς Ἐκκλησίας στὸ συγκεκριμένο, πραγματικὸ τους, πλαίσιο. Ἀμαλλάματα αὐτοῦ τοῦ εἴδους, βοήθησαν πολὺ, στὰ μεταγενέστερα χρόνια, τὸν ιδεολογικὸ ἀποχρωματισμὸ τῆς ἱστορίας μας καὶ στήριξαν, ἀποτελεσματικά, τοὺς «τελεσφόρους συγκεκριασμούς», μέσα ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἡ ἐπίσημη ἐλληνικὴ ιδεολογία ἀπόκτησε τὴ φυσιογνωμία της. Οἱ πραγματικότητες, ὅπως συμβαίνει συχνὰ σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις, εἴταν κάπως διαφορετικές.

Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ ἀνέκδοτα, ὅπως τὰ νομίζω, κείμενα ποὺ παρουσιάζονται ἐδῶ, χωρὶς νὰ λύνει ὅλα τὰ προβλήματα ποὺ θέτει ἡ μαρτυρία τοῦ Φιλήμονα, ἐπιτρέπει, πάντως, νὰ ἀποκατασταθοῦν, ὡς ἓνα βαθμὸ, τὰ πραγματικὰ περιστατικὰ γιὰ τὴν ἀποδοκιμασία ἔργου τοῦ Ν. Πίγκολου ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινούπολης· ἐπιτρέπει, κυρίως, νὰ ἐπισημανθεῖ τὸ ιδεολογικὸ κλίμα καὶ ἡ ὀξύτητα τῶν ἀντιπαράθεσεων ποὺ κατὰστησαν δυνατὲς ἐνέργειες σὰν αὐτὲς ποὺ ἀναφέρει ὁ αὐτόπτης Φιλήμων. Πρὸκειται γιὰ μιὰ αὐτόγραφη ἐπιστολὴ τοῦ Πίγκολου, ἡ ὁποία, μαζὶ μὲ ἄλλα συναφῆ κείμενα, σώζεται στὰ χαρτιὰ τοῦ Θεόκλητου Φαρμακίδη. Ἀπὸ ἐκεῖ μαθαίνουμε ὅτι τὶς ἀντιδράσεις τὶς εἶχε προκαλέσει ἓνα ποίημα, ἡ ἔμμετρη ἐπιστολὴ τοῦ Πίγκολου στὸν Γ. Γλαράκη. Γιὰ τὸ γράμμα τοῦ Πίγκολου μποροῦμε νὰ σημειώσουμε, ἀπὸ τώρα, ὅτι κάποιες σελίδες του μοιάζουν νὰ συγκροτοῦν μιὰν αὐτόνομη, ὀξύτατη, ἀντικληρικὴ σάτιρα, τὴν ὁποία, ἐνδεχομένως, ὁ συγγραφέας της προόριζε γιὰ τὴ δημοσιότητα. Ἀκριβῶς στὰ χρόνια ἐκεῖνα, καὶ ὅσο ἐντείνεται ἡ ἐπιθετικὴ πολιτικὴ τῆς Ἐκκλησίας ἐναντίον τῶν φορέων τοῦ Διαφωτισμοῦ, τὰ ἀντικληρικὰ κείμενα πολλαπλασιάζονται. Κανένα ὅμως ἀπὸ αὐτά, μὲ ἐξαιρέση, ἴσως, τὴν «Συμβουλὴ τῶν τριῶν Ἐπισκόπων» τοῦ Κοραῆ, δὲν μπορεῖ νὰ συναγωνιστεῖ τὴν ποιότητα καὶ τὴ βιαιότητα ποὺ ἀναδύεται ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Ν. Πίγκολου.

Ἀντικείμενο τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐπικρίσεων ὑπῆρξε, λοιπόν, τὸ ὀλιγοσέλιδο ποίημα ποὺ ἔφερε τὸν τίτλο: «Ν. Σ. Πίγκολος Πρὸς τὸν ἱατρὸν Γ. Γλαράκην, ἐπιστρέφοντα εἰς τὴν πατρίδα αὐτοῦ Χίου. Ἐν Παρισίοις, Ζ' Ἀπριλίου, ΑΩΚ'». Τὸ ποίημα δημοσιεύτηκε στὸν Λόγιο Ἐρμῆ, τὸν Ἰούλιο 1820⁴ καὶ ἀποτελεῖ τυπικὸ δεῖγμα, ἀλλὰ καὶ καλὴ ἐκδοχὴ, τῆς μέτριας ποιητικῆς παραγωγῆς τοῦ Διαφωτισμοῦ.

Ἄφορμὴ γιὰ τὴ συγγραφὴ τοῦ ἔργου στάθηκε ἡ ἀναχώρηση ἀπὸ

4. «Ἐρμῆς ὁ Λόγιος», ἀρ. 14 (Βιέννη, 15 Ἰουλίου 1820), σ. 417-420.

τὸ Παρίσι τοῦ χιώτη Γεωργίου Γλαράκη: ὕστερα ἀπὸ καλὲς σπουδὲς στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη, ὁ Γλαράκης ἐπιστρέφει νὰ διδάξει στὸ Γυμνάσιο τῆς πατρίδας του⁵. Ὁ Πίκκολος προπέμπει τὸν φίλο του μὲ στίχους ὅπου, μαζὶ μὲ κάποιους πιὸ προσωπικοὺς τόνους, ἐκφράζονται τὰ τυπικὰ θέματα καὶ οἱ κοινοὶ τόποι τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, μὲ τὸν τρόπο, πάντα, τῆς λογοτεχνίας τοῦ Διαφωτισμοῦ: διδακτισμὸς καὶ ρητορεία. Πλαισιωμένα μὲ ἀρχαία μοτίβα καὶ μυθολογικὲς παραστάσεις, καὶ μιὰ ἐπίδειξη ἀρχαιογνωσίας ἢ ὁποῖα μπορεῖ νὰ ἐντυπωσιάζε τοὺς σπουδαίους τῆς ἐποχῆς, ὀπωσδήποτε, ὅμως, ἀποδυναμώνει τὴν ποιότητα τοῦ ποιητικοῦ λόγου, ἔχουμε ἔτσι: ἐπιστροφή τῶν Μουσῶν· προγόνους ν' ἀναγαλλιάζουν στοὺς τάφους τους γιὰ τὴν ἐπιστροφή τοῦ νέου λογίου, ποὺ ἔρχεται νὰ διδάξει στοὺς συμπατριῶτες του «Ἑλλήνων», ἀρχαίων φυσικά, «τὰ μαθήματα μὲ νεωτέρας γνώσεις»· σεβασμὸ γιὰ τὴ δυτικὴ παιδεία· καταδίκη τῆς δεισιδαιμονίας, τῆς ἀμάθειας, καὶ τὰ λοιπὰ. Ὅλα αὐτὰ καταλήγουν σὲ ἀλληγορικὲς διατυπώσεις γιὰ τὸ νόημα ποὺ ἔχουν οἱ φροντίδες γιὰ τὴν παιδεία καὶ γιὰ τὶς ἐθνικὲς σκοπιμότητες ποὺ ὑπηρετοῦν.

Ἡ ἀλληγορία μπορεῖ νὰ εἶναι, σὲ ὅλο τὸ ποίημα, διάφανη· ὁ ποιητῆς, πάντως, φροντίζει νὰ διατυπώσει τὶς ἰδέες του μὲ τρόπο πολὺ προσεκτικὸ καὶ συγκαλυμμένο. Οἱ συγγραφεῖς τοῦ Διαφωτισμοῦ εἶναι, συνήθως, στὰ ἐπώνυμα ἔργα τους, ἀρκετὰ προσεκτικοὶ ὅταν ἀναφέρονται στὴν ἀποτίναξη τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ: ὁ φόβος τῶν Τούρκων, οἱ ὁποῖοι, ὡστόσο, δὲν μοιάζει νὰ νοιάζονται γι' αὐτὰ τὰ θέματα καί, κυρίως, ὁ φόβος τῆς κατάδοσης στοὺς Τούρκους ἀπὸ τοὺς ἀντιφιλοσόφους, ὑπάρχει πάντα. Διαμορφώνεται, ἔτσι, στὴ φιλολογία τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἓνας λόγος γεμάτος παραβολὲς καὶ δίσημα ἢ πολύσημα παραθέματα, ποὺ ἐπιτρέπουν νὰ διοχετευθοῦν, ὅσο γίνεται πιὸ ἀνώδυνα καὶ τὰ πιὸ τολμηρὰ φιλελεύθερα κηρύγματα. Οἱ σύγχρονοι, καὶ ἐκεῖνοι ποὺ γράφουν, καὶ ὅσοι τοὺς διαβάζουν, καταλαβαίνουν καὶ ἐνοοοῦν. Ὁ κίν-

5. Ὁ Αρ. Ε. Vakalopoulos, *Le philhellène français A. P. F. Guerrier de Dumast et ses relations avec N. Piccolos*, στὸν τόμο «Πνευματικὲς καὶ πολιτιστικὲς σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Βουλγάρων ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΕ' ἕως τὰ μέσα τοῦ ΙΘ' αἰώνα», Θεσσαλονίκη 1980, σ. 27, σημειώνει ὅτι ὁ Γ. Γλαράκης δὲν πῆγε στὴ Χίο ἀλλὰ συνέχισε τὶς σπουδὲς του στὴ Γερ-

μανία. Στὴν πραγματικότητα ὁ Γ. Γλαράκης ἔφτασε στὴ Χίο τὸν Αὐγούστο 1820 καὶ δίδαξε στὸ ἐκεῖ Γυμνάσιο, ὅπου συνάντησε καὶ κάποιες ἀντιδράσεις· βλ. Α. Κοραῆς, *Ἐπιστολαί*, ἐκδ. Ν. Δαμαλά, τ. Γ' 1885, σ. 464. Στὴ Γερμανία συνέχιζε τὶς σπουδὲς του, ὡς τὴν ἐπανάσταση, ὁ Ἀλέξανδρος Γλαράκης, ἀδελφὸς τοῦ Γεωργίου.

δυνος, σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις, εἶναι, πάντα, γὰρ τοὺς μετχγενέστερους, ἐμᾶς, νὰ μὴν ἐννοήσουμε σωστὰ τὸν κώδικα τῆς ἐποχῆς, καὶ νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἀναφέρονται σὲ ἄμετες πατριωτικὲς - ἐθνικὲς ἐνέργειες, διατυπώσεις (ἢ δραστηριότητες) ποὺ ἀφοροῦν, εἰδικά, θέματα τῆς παιδείας ἢ, πῶς εἰδικὰ ἀκόμη, θέματα τῆς ἐκπαίδευσης· ἢ, ἀντίστροφα, νὰ ἐκλάβουμε κάποιες καθαρὰ πατριωτικὲς-ἐθνικὲς διεκδικήσεις, σὰν αἰτήματα ἐκπαιδευτικῆς ἢ πολιτισμικῆς ὕψης.

Τὸ ποίημα τοῦ Πίικολου δημοσιεύτηκε, ὅπως εἶδαμε, στὸν Λόγιο Ἐρμῆ. Παράλληλα, τὸ ἴδιο ποίημα κυκλοφόρησε, αὐτόνομα, καὶ σὲ δύο ἄλλες ἐκδόσεις. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἔχουμε ἓνα μικρὸ ἔντυπο, τεσσάρων σελίδων, χωρὶς προμετωπίδα ἢ ἐξώφυλλο, στὸ ὁποῖο δὲν ἀναγράφεται τὸ τυπογραφεῖο ἢ ἡ πόλη ὅπου τυπώθηκε⁶. Ἡ μία ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις αὐτὲς (τὴν ἀποκαλῶ γιὰ εὐκολία: δευτέρη· πρώτη, ἡ ἐκδοση στὸν Λόγιο Ἐρμῆ), ἀναπαράγει πιστὰ τὸ κείμενο ποὺ εἶχε δημοσιευτεῖ στὸν Λόγιο Ἐρμῆ καὶ ἀποτελεῖ, μᾶλλον, ἀνασελιδοποιημένο ἀνάτυπο⁷. Ἡ ἄλλη τυπώθηκε σὲ 100 ἀντίτυπα⁸, ἴσως στὸ Παρίσι, ἀν κρίνουμε ἀπὸ τὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα⁹. Ἡ ἐκδοση αὐτή, τὴν ὁποία θὰ ἀποκλέσουμε, συμβατικά, τρίτη, διαφέρει ἀπὸ τὶς προηγούμενες¹⁰.

6. Στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863 τῶν Δ.Σ. Γκίνη, - Β. Γ. Μιέξα, τ. Α', ἀρ. 1259 (μὲ συμπλήρωση στὸν τ. Γ', σ. 539) σημειώνεται ἡ μία, μόνον, ἀπὸ τὶς δύο αὐτόνομες ἐκδόσεις, μὲ ἓνα μόνον ἀντίτυπο, στὴν Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Κέρκυρας, τὸ ὁποῖο ἔκτοτε καταστράφηκε.

7. Ἀντίτυπο στὴν Βιβλιοθήκη Victor Cousin, Παρίσι (βλ. Ἀλέξης Πολίτης, *Κατάλοιπα Fauriel καὶ Brunet de Presle*, Ἀθ. 1980, σ. 61). Ὁ Πίικολος ἔχει σημειώσει μὲ τὸ χέρι του, στὸ ἔντυπο τὶς τρεῖς διορθώσεις ποὺ ἐπέφερε στὴν «τρίτη» ἐκδοση τοῦ ποιήματός του· τὸ ἀντίτυπο αὐτὸ ἀνῆκε στὸν Fauriel· βλ. Ἀλ. Πολίτης, *Ν. Σ. Πίικολος καὶ Φοριέλ*, «Ὁ Ἐρρανοστής», τ. 16, 1980, σ. 13.

8. Βλ. ἐδῶ, σ. 593.

9. Ἀντίτυπα στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιο-

θήκη, Ἀθήνα· τμήμα χειρογράφων (Ἀρχεῖο Θ. Φαρμακίδη φάκ. 36· Bibliothèque Nationale, Παρίσι (Yb 635)· Library of University College, Λονδίνο (Ἀρχεῖο J. Bentham· ἀντίτυπο μὲ ἰδιόχειρη ἀφιέρωση τοῦ Πίικολου: *A Monsieur Bowring de la part de l'auteur*).

10. Σύντομη παρουσίαση τοῦ ποιήματος τοῦ Πίικολου δημοσιεύτηκε στὸ ἀγγλικὸ περιοδικὸ «The Classical Journal», τ. XXII, τχ. 43 (Λονδίνο, Σεπτέμβριος 1820), σ. 260. Λίγα χρόνια ἀργότερα, στὸ ἴδιο περιοδικό, θὰ δημοσιευτεῖ ἐκτενὴς παρουσίαση τῆς ἀγγλικῆς μετάφρασης τοῦ θεατρικοῦ ἔργου «Ὁ θάνατος τοῦ Δημοσθένους» (τ. XXX, τχ. 60, Δεκέμβριος 1824, σ. 412-414). Ὁ συντάκτης δὲν φαίνεται νὰ γνωρίζει ὅτι ὁ Πίικολος εἶταν ὁ συγγραφέας τοῦ ἔργου.

Οἱ διαφορὲς ἀνάμεσα στὶς δύο μορφὲς τοῦ στιχουργήματος εἶναι σημαντικὲς καὶ σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἔκτασή του (102 στίχοι στὸν Λόγιο Ἑρμῆ καὶ στὴ δεύτερη ἔκδοση· 86 στίχοι στὴν τρίτη) καὶ σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ περιεχόμενο. Ἡ ἐπισημάνσή τους ἐπιτρέπει νὰ συλλάβουμε καὶ κάποιες πλευρὲς τῆς πρακτικῆς καὶ τῆς προπαγάνδας τοῦ Διαφωτισμοῦ στὰ χρόνια ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦν. Ἐκδοση ἰδιωτικὴ («ἐτυπώθη μὲν ἀλλὰ μόνον εἰς φίλους ἐμοιράσθη»), σημειώνει ὁ Πίκκολος γιὰ τὴν τρίτη ἔκδοση¹¹), ἐπιτρέπει στὸν ποιητὴ νὰ διατυπώσῃ πιὸ ἐλεύθερα τὸ στοχασμὸ του. Ἐκδοση προορισμένη νὰ κυκλοφορήσῃ καὶ ἀνάμεσα σὲ ἄλλογενεῖς, χρειάζεται νὰ προσαρμοστῆι στοὺς κανόνες τῆς προπαγάνδας τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὅπως τοὺς εἶχε διαμορφώσει, κατὰ κύριο λόγο, ὁ Κοραῆς: οἱ ἐνέργειες τοῦ κλήρου καὶ τῶν ἀντιφιλοσόφων μπορεῖ νὰ ἀποτελοῦν τὸν κύριο στόχο τῶν ὁπαδῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ· δὲν πρέπει, ὡστόσο, τὰ πράγματα αὐτὰ νὰ κοινολογοῦνται στοὺς ξένους, γιὰ νὰ μὴν ἀμαυρωθεῖ, ἀκόμα περισσότερο, τὰ μάτια τῆς φωτισμένης Εὐρώπης, ἢ εἰκόνα μιᾶς Ἑλλάδας ποὺ μοχθεῖ γιὰ τὴν ἀναγέννησή της.

Ὁ Πίκκολος τὰ γνωρίζει ὅλα αὐτὰ, τὰ ὑπαινίσσεται καὶ τὰ ἐφαρμόζει. Καὶ στὴ στάση αὐτὴ νομίζω ὅτι πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ, κυρίως, ἢ μίᾳ ἀπὸ τίς μεγάλες διαφορὲς ποὺ ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὶς ἐκδόσεις τοῦ συγκεκριμένου αὐτοῦ ἔργου του. Ἡ δημοσίευση, στὸν Λόγιο Ἑρμῆ, περιέχει μιὰ μακρὰ ἐπίθεση κατὰ τῆς Δεισιδαιμονίας καὶ τῆς ἀδελφῆς της, τῆς Ἀμαθείας· ἐκεῖ γίνεται λόγος γιὰ κάποια «σπέρματα Ἄδου βδελυρά», «πάμπολλα θηρία», τὰ ὁποῖα ἔχουν ὀρμήσει ἐναντίον τῆς Ἑλλάδας, τὴν ξεσχίζουν, «τὴν τρώγουν λυσσασμένα». Ἡ ἀναφορά, στὸν ἀμέσως ἐπόμενο στίχο, στὰ γεγονότα τῆς Σμύρνης, ὅπου, καθὼς γνωρίζουμε, τὸ 1819 εἶχε ἐπιτευχθεῖ, ἀπὸ τὴ συντηρητικὴς δυνάμεις, μὲ ἐπικεφαλῆς τὴν τοπικὴ Ἐκκλησία, ἢ διάλυση τοῦ Φιλολογικοῦ Γυμνασίου, δὲν ἄφινε κανένα περιθώριο ἀμφιβολίας, στοὺς ἀναγνώστες τῆς ἐποχῆς, γιὰ τὴν ταυτότητα τῶν «βδελυρῶν σπερμάτων».

Γράφει ὁ Πίκκολος:

«Τὴν ἔνδοξον μητέρα σας, τοῦ Κόσμου τὴν λαμπάδα,
Βαθεῖα νύξ ἐσκότισε τὴν δυστυχῆ Ἑλλάδα.
Ἐπειτα Πύθων ἄγριος, ἢ Δεισιδαιμονία,
Τῆς Ἀμαθείας ἀδελφὴ, καὶ πάμπολλα θηρία,
Ὅσα ποτὲ τὰ βέλη μου εἶχαν κατατοξεύσει,

11. Βλ. ἐδῶ, σ. 592.

— (5) —

- „ Τὴν ἔνδοξον μητέρα σας, τοῦ Κόσμου τῆς λαμπάδα,
 „ Βαβεία νύξ ἐσκότισε τὴν δυσυχὴ Ἑλλάδα.
 „ Ἐπειτα Πυθων ἄγριος, ἡ Δεισιδαμονία,
 „ Τῆς Ἀρμαβείας ἀδελφὴ, καὶ πᾶμπολλα Θηρία,
 „ Ὅσα ποτὲ τὰ βέλη μου εἶχαν κατατοξεύσει,
 „ Ἡ δύναμις Ἡράκλειος εἶχευ ἐξολοθρεύσει,
 „ Σπέρματα Ἄδου βδελυρά, ἔς τὸν κόλπον του κρυμμένα,
 „ Ὀρμησαν, τὴν ἐξέσχισαν, τὴν τρώγουν λυσσασμένα.
 „ Βλέπω ἔς τὴν Σμύρνην σήμερον τὸ σίφος τῶν τεράτων.
 „ Ἀκούω καὶ τοὺς σπαραγμούς καὶ τὰ φρυγάματά των.
 „ ὦ πόλις, πόλις δυσυχῆς! ὦ λύπη αἰωνία!
 „ Τὴν Ἀρετὴν ὑπέφερες νὰ σβύσῃ ἡ Κακία.
 „ Σ' ἐτύφλωσαν, ἀλλοίμονον! καὶ πῦντα τυρλωμένη . . .
 „ Πλὴν εἶθε νὰ συναισθανθῆς, καὶ τοῦτο νὰ μὴ γένη!
 „ Βλέπεις, ὦ νύξ! τοὺς ἐχθρούς, χωρὶς νὰ δειλιάσῃς.
 „ Συμμάχους πλὴν ἐτοίμασε, διὰ νὰ τοὺς δαμάσῃς.
 „ Θέλεις εὐρεῖ ἔς τὸ ἄροτρον Πλάτωνος κ' Εὐριπίδας.
 „ Τούτων τὰ τέκνα κάλεσε εἰς ὑψηλὰς φροντίδας.
 „ Ἄς ἔχασι πρὸ ὀφθαλμῶν, ἔς τὸν ἔνθεον ἀγῶνα, καὶ νύξ καὶ ἡμέρα
 „ Ἑλλάδος τὴν ἀθάνατον τῆς παλαιᾶς εἰκόνα!
 „ Μὲ φῶς κατάλαμψε τὸν νοῦν! πύρασε τὰς καρδίας!
 „ Ἐμψύσῃσε τὸ ἅγιον πνεῦμα τῆς Εὐνομίας! Ἐλευθερίας!
 „ Καὶ τότε μὲ τὰς ἀρετὰς τὸν Κόσμον θὰ εκπλήξουν,
 „ Καὶ τὴν Ἑλλάδα, ὡς τοπρὶν, εὐδαίμονα θὰ δείξουν.
 „ Τότε Ἡρώων αἱ ψυχαὶ ἔς αὐτοὺς θὰ μετοικήτουν,
 (α) „ Ὑδρας, Προκρούσας, Σκίρωνας, Χιμείρας θ' ἀφανίσουνα.
 „ Τότε τῆς Δόξης ὁ ἀστὴρ, πέμπων χρυσαῖς ἀκτῖνας,
 „ Θέλει φωτίζει μὲ χαρὰν νέας λαμπρῆς Ἀθήνας.
 „ Τοιαύτην ἀνταπόδοσιν, γενναίε, σ' ἀπαιτοῦμεν
 „ Δι' ὅσα σ' ἐχαρίσαμεν, δι' ὅσα σ' ἀγχοῦμεν.
 „ Ὑπαγε, προετοίμασε καὶ εἰς ἡμᾶς τὸν δρόμον,
 „ Διόκων τὴν Ἀρμάθειαν, ἐχθρὸν Θεῶν καὶ Νόμων.
 „ Χρόνους πολλοὺς πλανώμενοι, φεῦ! εἰς τὴν ξενιτείαν,
 „ Ποθοῦντες δὲν ἐπαύσαμεν τὴν φίλην μας Γραικίαν.
 „ Ἐκεῖ ἐθριαμθεύσαμεν· ἐκεῖ καὶ τὸν πανθῆρα
 „ Ἐπὶ τῷ ἄρῳ βασιλεύσαμεν, δούξοι δὲ τοῦ μνηστῆρα
 (β) „ Ἡ δ' ἄρῳ καὶ κατὰ χεῖρ' ἐπὶ τῷ ἄρῳ θ' ἀπαιτοῦμεν . . .

Ἡ δύναμις Ἡράκλειος εἶχεν ἐξολοθρεύσει,
 Σπέρματα Ἄδου βδελυρά, ὅστων κόλπων του κρυμμένα,
 Ὄρμησαν, τὴν ἐξέσχισαν, τὴν τρώγουν λυσσασμένα.
 Βλέπω ἔς τὴν Σμύρνην σήμερον τὸ στίφος τῶν τεράτων.
 Ἀκούω καὶ τοὺς σπαραγμοὺς καὶ τὰ φρυάγματά των.
 ὦ πόλις, πόλις δυστυχῆς! ὦ λύπη αἰωνία!
 Τὴν ἀρετὴν ὑπέφερες νὰ σβύσῃ ἡ Κακία.
 Σ' ἐτύφλωσαν, ἀλλοίμονον! καὶ πάντα τυφλωμένη...
 Πλὴν εἶθε νὰ συναισθανθῆς καὶ τοῦτο νὰ μὴ γένη.
 Βλέπεις, ὦ νέε! τοὺς ἐχθροὺς, χωρὶς νὰ δειλιάσῃς.
 Συμμάχους πλὴν ἐτοίμασε, διὰ νὰ τοὺς δαμάσῃς».

Οἱ στίχοι αὐτοὶ δημοσιεύονται στὸν Λόγιο Ἑρμῆ¹², παραλείπονται ὅμως, ὅλοι, ἀπὸ τὴν τρίτη ἔκδοση τοῦ ποιήματος. Σημείωσα, πιὸ πάνω, τοὺς λόγους στοὺς ὁποίους νομίζω ὅτι πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ ἡ παράλειψη. Μία, τουλάχιστον, διατύπωση, στὸ γράμμα τοῦ Πίκκολου ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ, δείχνει πόσο εὐαίσθητος εἶταν καὶ ὁ ἴδιος, στίς ἐπικρίσεις τῶν «κατηγόρων τοῦ γένους»: οἱ ἐπιθέσεις ἐναντίον τῶν Φώτων, γράφει, «εἶναι καταισχύνη διὰ τὸ γένος» καὶ χαροποιοῦν «τοὺς Βαρθόλδους, τοὺς Tancoigen, τοὺς Gail, τοὺς Maltebrun καὶ ἄλλους ὁμόφρονες». Στάση τυπικὰ κοραϊκὴ, ὅπως θὰ τὸ περιέμενε, ἄλλωστε, κανεὶς, ἀπὸ τὸν πιὸ ἔμπιστο, ἐκεῖνα τὰ χρόνια, συνεργάτη τοῦ Κοραῆ στὸ Παρίσι¹³.

12. 1820, σ. 419.

13. Λίγους μόνο μῆνες μετὰ τὴν ἀφιξὴ του στὸ Παρίσι, ὁ Πίκκολος εἶχε κερδίσει τὴν ἐμπιστοσύνη τοῦ Κοραῆ: ὁ ἐξαιρετικὰ δύσπιστος χιώτης ἀνάθετε στὸν νέο συνεργάτη του τὴν ἀντιγραφὴ ἔργων του ποὺ θὰ κυκλοφοροῦσαν ἀνόνομα· βλ. Α. Κοραῆς, *Ἐπιστολαί*, ἔκδ. Δαμαλᾶ, τ. Γ', σ. 109, 131, 699, 703. Ἡ συνεργασία τους, πολὺ στενὴ στὰ χρόνια 1819-1822, συνεχίστηκε ἀδιατάρακτη ὡς τὰ στερεὰ τοῦ Κοραῆ μετὰ τὸν θάνατο τοῦ τελευταίου ὁ Πίκκολος ἐξακολούθησε νὰ μένει πιστὸς στὴ μνήμη καὶ στὰ δημοκρατικὰ διδάγματα τοῦ μεγάλου του φίλου· βλ. ἐνδεικτικὰ Ἄλ. Σούτσου, *Ἡ παλαιὰ καὶ νέα Ἑλλάς*,

Ἄθ. 1849, σ. 14 ἐξ. Ν. Piccolos, *Supplement à l'Anthologie grecque*, Παρίσι 1853, σ. 106. Λεῖπει μιὰ μελέτη γιὰ τὶς σχέσεις τῶν δύο ἀνδρῶν. Τὸ δημοσίευμα τοῦ I. Ducev, *Témoignages sur les rapports entre Ad. Korais et N. S. Piccolos*, π. «Ἀθηνᾶ», τ. ΟΓ'-ΟΔ', 1972/73, σ. 819-828, δὲν καλύπτει τὸ θέμα. Ἡ ἀποψη ὅτι ὁ Πίκκολος εἶχε ἀπορρίψει τὴ γλώσσα τοῦ Κοραῆ καὶ συμμερίστηκε τὶς συντηρητικὲς γλωσσικὲς θεωρίες τοῦ Κοδρικᾶ (M. Vitti, «Τὰ κατὰ Παῦλον καὶ Βιργινίαν» καὶ ὁ ἐνθουσιασμός τοῦ Κάλβου, Ἄθ. 1977, σ. 59 [ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ π. «Ὁ Ἑραριστῆς», τ. ΙΑ']), δὲν μοιάζει νὰ ἀνταποκρίνεται στὰ πράγματα.

H. Mousion J. Voussany, J. L. Paul etc.

Ν. Σ. ΠΙΚΚΟΛΟΣ

ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΙΑΤΡΟΝ Γ. ΓΑΔΡΑΚΗΝ, ΕΠΙΣΤΡΕΦΟΝΤΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΑΤΡΙΔΑ

ΑΥΤΟΥ ΧΙΟΝ.

ΕΝ ΠΑΡΙΣΙΟΙΣ, Ζ' ΑΠΡΙΛΙΟΥ, ΑΩΚ'.

Φωστῆρα ψυχῆς τ' ἔμεναι, νούσων τε ρυτῆρα.

ΗΛΘΕ, Γλαράκη φίλτατε, ἡ ποθουμένη ὥρα!
 Εἰς τὴν πατρίδ' ἀναχωρεῖς μὲ τῶν Μουσῶν τὰ δῶρα.
 Πῶς οἱ γονεῖς σου λαχταροῦν! πῶς σε ποθεῖ ἡ πόλις!
 Πῶς οἱ πατέρες καὶ τροφεῖς τῆς νεολαίας ὅλης!
 Ὀμήλικες, συμπαικτωρες, καὶ παλαιοὶ σου φίλοι,
 Κυττάζουν πότε εἰς αὐτοὺς ἢ Δύσις θὰ σὲ στείλῃ.
 Γῶν Θεοπόμπων ἢ σποδὸς μὲ τὴν τῶν Ἀριστῶνων,
 Θεῶν Ὀμήρων λείψανα καὶ τραγικῶν Ἴωνων,
 Ἐς τοὺς τάφους μ' ἀγαλλίασιν θέλουν ἀνασκιρτήσῃ
 Ὄταν εἰς τὰς ἀγκάλας τῆς ἡ Χίος σὲ κρατήσῃ.
 Ὡ πόσον εἶσαι ζηλωτὸς! Κῆποι τῶν Ἐσπερίδων,
 Γῆ, θάλασσα Ἑλληνικῆ, χοροὶ τῶν Ἑλληνίδων,
 Τὴν ὄψιν σου καὶ τὴν ψυχὴν θέλουν ὑπερευφραίνειν,
 Ἐν ᾧ ἡμᾶς ξένος ἀήρ καὶ ξένον φῶς μαραίνειν.
Ἐτὰ δάση μῆλων τῶν χρυσῶν ὅταν περιηγῆσαι,

Ἡ πρώτη σελίδα τῆς «τρίτης» ἔκδοσης

Οἱ ἄλλες διαφορές, ὅσες ἐμφανίζονται στήν τρίτη ἔκδοση, εἶναι πῶς χαρακτηριστικές καί, ἴσως, πῶς σημαντικές: ἡ «ἰδιωτική» ἔκδοση ἀπαλλάσσει τόν Πίκκολο ἀπό τήν ἀνάγκη νά ἐκφράζεται μέ ἀλληγορίες καί τοῦ ἐπιτρέπει νά ἀποκρυπτογραφήσει, ὁ ἴδιος, τὸ λόγο του. Οἱ διαφορές αὐτές εἶναι τρεῖς τὸν ἀριθμὸ¹⁴ καί στίς τρεῖς ἔχουμε τοὺς ἴδιους στίχους καί τὰ ἴδια νοήματα νά ἀποδίδονται μέ διαφορετικές λέξεις.

Στὸ ποίημα, ὅπως δημοσιεύτηκε στὸν Λόγιο Ἑρμῆ, οἱ ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καλοῦνται νά

... «ἔχωσιν πρὸ ὀφθαλμῶν, ἔς τὸν ἔνθεον ἀγῶνα
Ἑλλάδος τὴν ἀθάνατον τῆς παλαιᾶς εἰκόνα!».

Στὴν τρίτη ἔκδοση ὁ λόγος εἶναι, ἄμεσα, γιὰ τὴν δουλεία τῆς Ἑλλάδας καί ἡ προτροπὴ γίνεται πῶς πειστικὰ ἐπιτακτική:

«Ἄς ἔχωσιν πρὸ ὀφθαλμῶν, καὶ νύκτα καὶ ἡμέρα
Τὴν πάλαι βασιλεύουσαν, δούλην δὲ νῦν μητέρα».

Στὸν Λόγιο Ἑρμῆ ὁ Πίκκολος προτρέπει τὸν Γ. Γλαράκη νά καλέσει τοὺς Ἕλληνας «εἰς ὑψηλὰς φροντίδας»:

«Μὲ φῶς κατάλαμψε τὸν νοῦ! πύρωσε τὰς καρδίας!
Ἑμφύσησε τὸ ἅγιον πνεῦμα τῆς Εὐνομίας!»

Στὴν τρίτη ἔκδοση, μέ τὴν ἀλλαγὴ μιᾶς μόνο λέξης, τὸ ποίημα ἀποκτᾶ μιὰ διαφορετικὰ διάσταση:

«Μὲ φῶς κατάλαμψε τὸν νοῦν! πύρωσε τὰς καρδίας!
Ἑμφύσησε τὸ ἅγιον πνεῦμα Ἑλευθερίας!».

Ἡ τρίτη, τέλος, διαφορὰ, σημειώνεται μέ τὴν ἀλλαγὴ ἑνὸς στίχου, ὁ ὁποῖος ἐκφράζει, ἐρμητικὰ στίς δύο πρῶτες ἐκδόσεις, μέ πολὺ μεγαλύτερη διαφάνεια στήν τρίτη ἔκδοση, τὴν στρατηγικὴ τοῦ διαφωτιστικοῦ κινήματος: ὅταν οἱ Ἕλληνας, ἐμπνευσμένοι ἀπὸ τὸ παράδειγμα τῶν ἀρχαίων καί γαλουχημένοι ἀπὸ τὸ «ἅγιον πνεῦμα» τῆς Εὐνομίας/Ἑλευθερίας θὰ ἔχουν ἐξουδετερώσει τὴ δεισιδαιμονία, τὴν ἀμάθεια καί τοὺς ἀνθρώπινους φορεῖς τους, τότε θὰ ἔχει φτάσει καί ἡ ὥρα τῆς ἀπελευθέρωσής τους:

«Τότε Ἡρώων αἰ ψυχὰι ἔς αὐτοὺς θὰ μετοικήσουν,
Ἵδρας, Προκρούστας, Σκίρωνας, Χιμαίρας θ' ἀφανίσουν»,

14. Μία τέταρτη ὑπάρχει στὸ μοιτο πὺ πρὸτάσσεται στὸ ποίημα: «Φωστῆρα ψυχῆς τ' ἔμεναι, ἀλκτῆρά τε

νούσων» (Λόγιος Ἑρμῆς). «Φωστῆρα ψυχῆς τ' ἔμεναι, νούσων τε ρυτῆρα» (τρίτη ἔκδοση).

δημοσιεύει ο Πίκκολος στον Λόγιο Έρμη, για να ξεκαθαρίσει τα πράγματα στην τρίτη έκδοση, από την οποία τα μυθολογικά τέρατα εξαφανίζονται, για ν' αφήσουν, στη θέση τους, ένα στίχο που αποδίδει ευθέως το επαναστατικό μήνυμα:

«Τότε Ἡρώων αἱ ψυχαὶ ἔς αὐτοὺς θὰ μετοικήσουν
Καὶ τρόπαια κατὰ λαῶν βαρβάρων θ' ἀναστήσουν»¹⁵.

Ἡ δημοσίευση τοῦ ποιήματος καί, ιδιαίτερα, οἱ φιλελεύθερες διατυπώσεις πού βρίσκονται στην τρίτη έκδοσή του, προκάλεσαν τήν ἄμεση ἀντίδραση, στην Κωνσταντινούπολη, τοῦ σιναῖτη Ἰλαρίωνα, πρόσωπου σημαντικοῦ, περιβλημένου, ἐκείνην ἀκριβῶς τήν ἐποχή, μέ ἐξαιρετικές ἀρμοδιότητες για τόν ἔλεγχο τῆς πνευματικῆς ζωῆς καί για τήν διαμόρφωση τῆς πολιτικῆς τοῦ Πατριαρχείου στά θέματα τῆς παιδείας. Για τίς ἀντιδράσεις αὐτές μᾶς πληροφορεῖ, μέ πολλές λεπτομέρειες, τὸ γράμμα τοῦ Πίκκολου πού ἀκολουθεῖ.

Τὸ γράμμα εἶναι ἀχρονολόγητο καί ἀνυπόγραφο· δὲν σημειώνεται, ἐπίσης, τὸ ὄνομα τοῦ ἀποδέκτη. Ὅτι ἀποστολέας εἶναι ὁ Πίκκολος συνάγεται ἀπὸ τὸ περιεχόμενο ἀλλὰ καί ἀπὸ τὴ σύγκριση τοῦ γραφικοῦ χαρακτήρα μέ ἄλλα γνωστά αὐτόγραφα τοῦ ἐπιστολογράφου. Ἡ ἀπουσία προσφώνησης καί ὑπογραφῆς θὰ πρέπει νὰ σημαίνει, βέβαια, ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μέ ἀντίγραφο πού εἶχε κρατήσει ὁ Πίκκολος καί τὸ ὁποῖο πέρασε, ἀργότερα, στά χέρια τοῦ φίλου του Θεόκλητου Φαρμακίδη.

15. Ὅταν, ἀργότερα, ὁ Πίκκολος ξαναδημοσίεψε τὸ ποίημα στὴ συλλογὴ τοῦ *Φιλομούσου Πάρεργα* (Παρίσι 1838, σ. 297-309) προτίμησε τὸ κείμενο τῆς τρίτης ἐκδοσης ἀπὸ ἐκεῖνο πού εἶχε παρουσιάσει στὸν Λόγιο Έρμη, παραλείποντας, μόνο, δύο στίχους («Τὸν πάντων κάλλιστον Θεὸν φωστῆρα τῆς ἡμέρας/Ἡ Μνημοσύνης τὰς ἀγνάς ἐννέα θυγατέρας;») πού ὑπῆρχαν στὶς ἐκδόσεις τοῦ 1820. Κανένα σχόλιο στην ἐκδοση τοῦ 1838 δὲν ἔρχεται νὰ ὑπενθυμίσει τὴν περιπέτεια τοῦ 1820. Στὴν τρίτη ἐκδοση στηρίχτηκε καί ἡ γαλλικὴ μετάφραση τὴν ὁποία δημοσίεψε, συνοδευμένη καί ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ κείμενο, ὁ Α.Ρ.Φ. Guerrier de Dumast, σὰν ἐπίμετρο στὸ ἔργο του *Chios, la Grèce et l'Europe...*, Πα-

ρίσι 1822 (για τὸ βιβλίο αὐτὸ τοῦ Dumast ὁ Hase δημοσίεψε ἐκτεταμένη κριτικὴ στὸ «Journal Asiatique», τ. II, 1823, σ. 53-57, ὅπου συγκρίνει τὴν ποιητικὴ ἀξία τοῦ ἔργου τοῦ Πίκκολου σὲ σχέση μέ τὴ γαλλικὴ μετάφραση· ἡ πλάστιγγα κλίνει πρὸς τὴ μεριά τοῦ γάλλου μεταφραστῆ). Ἡ γαλλικὴ μετάφραση περιλήφθηκε καί στὰ *Φιλομούσου Πάρεργα*. Τὸ ἑλληνικὸ κείμενο ἀπαντᾷ συχνά σὲ Ἀνθολογίες τοῦ 19ου αἰώνα.— Ἡ σχετικὰ πρόσφατη βουλγαρικὴ μετάφραση τοῦ ποιήματος τοῦ Πίκκολου ἀπὸ τὸν Μ. Stojanov (στὸν συλλογικὸ τόμο *Dr. N. S. Piccolos*, Σόφια 1968, σ. 213-216) στηρίζεται στὴ δίγλωσση ἐκδοση τοῦ Guerrier de Dumast τοῦ 1822.

Τὰ στοιχεῖα, ὅσα παρέχει τὸ γράμμα, ἀρκοῦν γιὰ μίαν, κατὰ προσέγγιση, χρονολόγησή του: 1820, ὅπωςδήποτε, μετὰ τὴν πρώτη Αὐγούστου, ὅποτε χρονολογεῖται ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Πίγκολου «πρὸς τινὰ φίλον μου Κωνσταντινουπόλιτην», τῆς ὁποίας ἀποσπάσματα μεταφέρονται στὸ κείμενο ποῦ δημοσιεύεται ἐδῶ. Στὴν πραγματικότητα ἔχουμε μπροστὰ μας δύο γράμματα καὶ μὴ σάτιρα: ὁ Πίγκολος γράφει σὲ κάποιον γνωστὸ του καί, ὕστερα ἀπὸ τὶς πρώτες γραμμές, ὅσες χρειάζονται γιὰ νὰ εἰσαχθεῖ τὸ θέμα, ἀντιγράφει ἄλλη ἐπιστολὴ του, πρὸς Κωνσταντινουπόλιτη φίλο του. Ἡ δευτέρη αὐτῆ ἐπιστολὴ σχολιάζει τὶς πρώτες ἀντιδράσεις τοῦ Ἰλαρίωνα γιὰ τὴν ὁδὴ στὸν Γλαράκη. Συνεχίζοντας τὸ γράμμα του πρὸς τὸν πρώτο ἀποδέκτη, ὁ Πίγκολος παρεμβάλλει πληροφορίες ποῦ ἀντλεῖ ἀπὸ γράμμα ποῦ ἔφτασε στὸ Παρίσι ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, μὲ περισσότερες εἰδήσεις γιὰ τὶς ἀντιδράσεις τοῦ Ἰλαρίωνα· τὸ τελευταῖο, καὶ ἐκτενέστερο τμήμα τῆς ἐπιστολῆς, ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα σατιρικὸ κείμενο τοῦ Πίγκολου, τὸ ὁποῖο, ὅπως σημειώθηκε ἤδη, ἀνετὰ θὰ μπορούσε νὰ αὐτονομηθεῖ ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα καὶ νὰ κυκλοφορήσει μόνο του, πράγμα ποῦ δὲν ἀποκλείεται καὶ νὰ ἔγινε. Τὸ ὑστερόγραφο ποῦ ἀκολουθεῖ μεταφέρει, ἀπὸ ἄλλο γράμμα ἀπὸ Κωνσταντινούπολη, νέες εἰδήσεις, σχετικές, αὐτῆ τῆ φορά, μὲ τὴν ἐπιβολὴ λογοκρισίας στὰ βιβλία ποῦ κυκλοφοροῦν στὴν Πόλη.

Ἄλλα αὐτὰ μᾶς ὀδηγοῦν πρὸς τὸν Σεπτέμβριο ἢ Ὀκτώβριο τοῦ 1820 ποῦ εἶναι καὶ ὁ πιθανότερος χρόνος συγγραφῆς τῆς ἐπιστολῆς καὶ τῆς σάτιρας τοῦ Ν. Πίγκολου¹⁶. Δὲν διαθέτω, δυστυχῶς, στοιχεῖα ποῦ θὰ ἐπέτρεπαν τὴν ταύτιση τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου ἀπὸ τοὺς δύο ἀποδέκτες τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Πίγκολου, οὔτε τῶν προσώπων ποῦ γράφουν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Ἴσως ἓνα ἀπὸ ὅλα αὐτὰ τὰ πρόσωπα νὰ εἶναι ὁ κωνσταντινουπόλιτης Στέφανος Κανέλλος, στενὸς φίλος τοῦ Πίγκολου ἐκεῖνα τὰ χρόνια.

Τὸ γράμμα τοῦ Ν. Πίγκολου¹⁷:

Σᾶς ἔγραφα τὰ παθήματα τοῦ ποιηματίου μου μὲ τὴν προεξέτασιν τοῦ Β. πλὴν ἐκεῖνα ἦσαν παιγνίδια. Ἀκούσατε τώρα θαύματα, καὶ μεγάλα θαύματα. Ἔστειλα τινὰ ἀντίτυπα αὐτοῦ εἰς τοὺς ἐν Κωνσταντινουπόλει φίλους μου. Ἐτυχε νὰ τὸ ἴδῃ ὁ Ἅγιος Ἡγούμενος Ἰλαρίων καί,

16. Ὁ Πίγκολος ἀναφέρεται στὴν ἔκδοση, «πρὸ ὀλίγων ἐβδομάδων», τῆς Δ' Ραψωδίας τῆς Ἰλιάδας ἀπὸ τὸν Κοραῖ. Στὰ μέσα Ἰουλίου τὸ βιβλίον βρισκόταν στὸ τυπογραφεῖο καὶ ὁ Κοραῖς περίμενε ὅτι θὰ κυκλοφορήσει «μετ' ὀλίγας ἡμέρας» (Ἐπιστολαί, ἔκδ. Δαμαλά, τ. Γ', σ. 450): ἀγγελία ὅτι κυκλοφόρησε δημοσιεύτηκε στὸ π. «Ἐρμῆς ὁ Λόγιος», τῆς 1 Ὀκτωβρίου 1820, σ. 599-600. Σημειώνω, ἐπίσης, ὅτι ἓνα γράμμα ἀπὸ τὴν Κωνσταντι-

νούπολη, μὲ πληροφορίες γιὰ τὰ θέματα στὰ ὁποῖα ἀναφέρεται καὶ ὁ Πίγκολος, εἶναι χρονολογημένο: 25 Αὐγούστου 1820· βλ. π. «Μέλισσα», τ. Γ', 1821, σ. 274-275.

17. Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη, Τμήμα χειρογράφων: Ἀρχεῖο Θεοκλήτου Φαρμακίδη (φάκ. 36). Στὴν ἔκδοση τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Ν. Πίγκολου, καθὼς καὶ ἐκεῖνης τοῦ Σ. Π. ποῦ ἔπεται, ἀκολουθεῖ τῆ γραφὴ καὶ τῆ στίξη τοῦ χειρογράφου.

ἔδαιμονίσθη, καὶ ὕβρισεν ἄπειρα ὄλους τοὺς ἐν Παρισίοις σπουδάζοντας. Ἐμένα δὲ κ' ἐφοβέρισε νὰ μὲ προδώσῃ εἰς τὴν Πόρταν. Ἐγέλασα διὰ τὴν μαριαν τοῦ Ἀγίου καὶ γελῶν ἔγραψα τὰ ἐξῆς πρὸς τινὰ φίλον μου Κωνσταντινοπολίτην (Ἀυγούστου α').

«Μανθάνω ὅτι ἡ λέξις ἐλευθερία καὶ τὰ κατὰ βαρβάρων λαῶν τροπια εἰς ἐδυσσεύθησαν πολλὰ τὸν Κύριον Ἰλαρίωνα. Μὲ κακοφαίνεται διὰ τοῦτο μ' ὄλον ὅτι τὴν ἀλήθειαν σᾶς λέγω, μήτε τὴν Πανοσιολογιότητά του, μήτε ἄλλον ὁμογενῆ ἐφантаζόμεν νὰ πειράξω μὲ ταύτας τὰς λέξεις. Πλὴν ἀδύνατον νὰ εὐαρεστήσῃ τις εἰς ὄλους, καὶ μωρὸς εἶναι ὅστις τὸ ἐλπίζει. Καθένας εἰς τοῦτον τὸν κόσμον ἔχει τὴν ὄρεξίν του. Ἄλλος ἀγαπᾷ τὴν ἐλευθερίαν, ἄλλος τὴν δουλείαν. Οἱ ἐδικοί μου στίχοι δὲν ἀναγκάζουν τὸν Κύριον Ἰλαρίωνα νὰ ἀλλάξῃ ὄρεξιν. Διὰ τί λοιπὸν νὰ δογίζεται τόσον καὶ νὰ φοβερίζῃ νὰ μὲ προδώσῃ εἰς τὴν Πόρταν; Πῶς ἠμποροῦσα ἐγὼ, κατοικῶν εἰς τὴν ἄλλην ἄκρην τῆς Εὐρώπης, νὰ ἤξεύρω τὴν ὄρεξιν τοῦ Κυρίου Ἰλαρίωνος, τὸν ὁποῖον μήτε ἐγνώρισα; καὶ ἂν τὴν ἤξευρα, ἦτον δίκαιον ν' ἀφίσω τὴν ἐδικήν μου διὰ τὴν ἐδικήν του. Ἄν ἡ Πανοσιολογιότης του ἔχη τὸ δικαίωμα νὰ φρονῇ ὅπως θέλει, διατί νὰ μὴ τὸ ἔχουν ὄλοι; ἢ πόθεν τὸ ἔλαβε μόνος διὰ μόνον τὸν ἑαυτὸν του καὶ μ' ἐξουσίαν ἀκόμη νὰ βιάζῃ τοὺς ἄλλους νὰ συμφωνοῦν μὲ τὴν γνώμην του; Ἄλλὰ τοιαύτην ἐξουσίαν ἢ τοιοῦτον προνόμιον, οὔτε ὁ κραταιότατος ἡμῶν Σουλτᾶνος (οὗ τὰ ἔτη εἶησαν ἀμύπολλα), οὔτε ἄλλος κανεὶς ἠμπορεῖ νὰ τὸν δώσῃ. Ἐπειτα, ἂν τὸν δυσσεύσῃ ὁ ἔπαινος τῆς ἐλευθερίας, ποῖος τὸν ἐμποδίζει νὰ γράψῃ λόγον αὐτῆς, καθὼς ποτε ὁ ἐν μακαρία τῇ λήξει Ἀθανάσιος ὁ Πάριος, καὶ ἐγκώμιον τῆς δουλείας, καθὼς τῆς μωρίας ὁ Ἐρασμος; Τοῦ Θεόου τὰ προσηνιάσματα εἶναι ἀνοικτά, οἱ κοινοὶ τόποι ἔτοιμοι, ὁ Ἐρμωγένης προχειρότατος. Ἄν εἶναι τοῦτο ἀπλοῦστερον καὶ συντομώτερον παρὰ νὰ ταράττῃ τὴν ὀσίαν χολήν του καὶ νὰ κινδυνεύῃ νὰ λιγνέσῃ, φωνάζων καὶ κινούμενος κατὰ ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι μὴδ' ἐφαντάσθησαν νὰ τὸν βλάψουν;

»Οὔτε ὁ Κύριος Ἰλαρίων, οὔτε ἄλλος κανεὶς ἔχει δικαίωμα νὰ κρίνῃ πολιτικῶς τὸ ποιημάτιόν μου, διότι αὐτὸ δὲν εἶναι δημόσιον. Ἐτυπώθη μὲν, ἀλλ' εἰς μόνους τοὺς φίλους ἐμοιράσθη. Δημόσιον εἶναι τὸ ἐκδεδομένον εἰς τὸν Α. Ἐρμῆν, καὶ ὅστις εὖρη εἰς τοῦτο τὴν εἰκόνα του, ἄς φωνάζῃ, ἄς φοβερίσῃ, ἄς κατηγορήσῃ, ἄς γράψῃ, ἄς κάμῃ ὅτι θέλει.»

Ἄλλὰ δὲν εὐχαριστήθη μόνον εἰς ὕβρεις ὁ Ἰλαρίων. Ἴδον τί γράφει τις ἀπὸ Κωνσταντινουπόλιν πρὸς φίλον του ἐδῶ διατρέβοντα. «Ὁ Ἰλαρίων, διορισθεὶς θεωρὸς τῆς τυπογραφίας, καὶ λαβὼν ὑπογραφὴν ὅτι θὰ τὸν δώσουν τὴν τυχοῦσαν ἐπαρχίαν, ἔγεινεν ἀπὸ τῶρα δεσπότης δεσποτι-

κώτατος. Ἔδωκε γνώμην νὰ παιδευθοῦν μὲ ποινὴν θανάτου πέντε ἔξ ἀπὸ τοὺς θέλοντας νὰ ἐνσπείρουν ἐπανάστασιν, διὰ νὰ σωφρονισθοῦν οἱ ἄλλοι. Ἰδὼν εἰς τὸ πρὸς Γλαρόκην ποιημάτων τοῦ Πικκόλου τὴν λέξιν Ἐλευθερία, ἐμάνη καὶ εἶπεν ὅτι θέλει φέροι τὸν Κοραῖν σιδηροδέσμιον.»

Ἔφριξα, ὁμολογῶ, καὶ ἀκόμη φρίττω ἀναγινώσκων τὴν περιοριστὴν ταύτην, ὄχι ἀπὸ φόβον, ἀλλ' ἀπὸ ἀπερίγραπτον ἀγανάκτησιν. Ἡκούσθη ποτὲ μεγαλητέρα κακία μὲ περισσοτέραν θρασύτητα ἐνωμένη; Νὰ φέρη τὸν Κοραῖν σιδηροδέσμιον!!! Καὶ τίς εἶναι ὁ προσφέρων τοιαύτην ἀπειλήν; Πατριάρχης; Δραγομάνος; Βεζίρης; Ὅχι· ἀλλὰ μοιχὸς τῆς Ἐκκλησίας, ἰερεὺς χρεωκόπος, μὲ παντοίας ἀνοσιουργίας μολυσμένος, καὶ κατὰ θεῖαν παραχώρησιν, γλωτωμένος ἀπὸ τὸ κάτεργον. Τοιοῦτος ἄνθρωπος νὰ φθάσῃ νὰ φοβερίζῃ νὰ φέρῃ σιδηροδέσμιον τὸν Κοραῖν, καὶ νὰ σφάζῃ τοὺς λογίους! . . . Θεέ μου! εἰς τί καταστήσαμεν; . . . Καὶ εἰς ποῖον νὰ ἐλπίσῃ τις πλέον; εἰς ποῖον κοινόν; εἰς ποίαν σύνοδον; ποῖον ἡγεμόνα; Ποῖος λόγιος θέλει ὑπομείνῃ τοιαύτην μάστιγα, χειροτέραν καὶ πυροκαϊᾶς καὶ θανατικοῦ καὶ Τούρκων; Ἄν ὁ μαρὸς καὶ ἱεροσύλος εἶχεν ἀξίωμα Ἀρχιερέως (τὸ ὁποῖον εἶναι βέβαιον ὅτι θέλει ἀπολαύσῃ εἰς ἀνταμοιβὴν τῆς κακουργίας του), ἢ Πατριάρχον (τὸ ὁποῖον, ὅσον φρικτὸν καὶ ἂν εἶναι νὰ νοήσῃ τις, δὲν εἶναι κατὰ δυστυχίαν ἀδύνατον) πάλιν βέβαια δὲν ἤμποροῦσε νὰ ἐκτελέσῃ τὴν κατὰ τοῦ Κοραῖ ἀπειλήν του. διότι τὸν Κοραῖν μήτε ὁ Σουλτάνος ἤμπορεῖ νὰ ἐγγίσῃ. Πόσῃ ὁμως ἀτιμίαν καὶ βλάβην μὲ ἄλλα μέσα ἤθελε φέρῃ εἰς τὸ γένος, καὶ τί ἤθελε κάμει τοὺς κατ' ἐμὲ καὶ ὑπὲρ ἐμὲ ἀναγκασμένους νὰ ζήσωμεν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἀφήνω νὰ τὸ στοχασθῆτε.

Τὸ ποιημάτιόν μου, ὁποῖον τὸ εἶδεν αὐτός, εἶναι ἀληθῶς ἀνέκδοτον. Ἐάν, ἀντὶ ἑκατὸν ἀντιτύπων ἐμοῖραζα τόσα ἀντίγραφα εἰς τοὺς φίλους μου, τί εἶχε νὰ γανγίσῃ; Ἐπειτα πόθεν ἢ τόση λύσσα κατὰ τῆς λέξεως Ἐλευθερία, ἐν ᾧ καὶ εἰς τὰ καπηλεία τῆς Κωνσταντινουπόλεως ψάλλον

Δεῦτε παῖδες τῶν Ἑλλήνων
Ἄνδρες φίλοι τῶν κινδύνων,
Ἡ Πατρίς σᾶς προσκαλεῖ.

Σάλπιγγα ἐλευθερίας
Πανταχοῦ διαλαλεῖ
Ἑλλήνες, ἄγωμεν, κ.τ.λ., κ.τ.λ.

Πρὸς τούτοις, τί ἔχει νὰ κάμει ὁ Κοραῖς μὲ τὸ ποιημάτιόν μου; εἶναι ὑπεύθυνος αὐτὸς δι' ὅσα γράφουν οἱ σπουδάζοντες εἰς Παρισίους;

Ποῖος νόμος τὸ προστάζει; ποῖα δικαιοσύνη τὸ συγχωρεῖ; Δὲν εὐχαριστοῦνται οἱ ἐχθροὶ τοῦ γένους μὲ ὅσα τὸν βλασφημοῦν διὰ τὰ ἰδιά του συγγράμματα, ἀλλὰ θέλουν νὰ τὸν προσάπτουν καὶ τῶν ἄλλων τὰ ἀληθινὰ ἢ φαινόμενα πταίσματα; Ἐφ' οὗ ἐκένωσαν τὸ ποτήριον τῆς πικρίας εἰς τὸ γῆρας του, δὲν μένει ἄλλο παρὰ νὰ στείλουν κανένα πιστὸν ὄπαδὸν τοῦ Ἰλαρίωνος, διὰ νὰ τὸν κεράσῃ τὸ κῶνιον, ἐπειδὴ σιδηροδέσμιον δὲν ἤμπορουν νὰ τὸν φέρουν, διὰ νὰ τὸν βάλουν εἰς τὸν φοῦρον.

Οἱ ἀλλογενεῖς μᾶς κατηγοροῦν ὅτι ἀπεκτηνώθημεν τόσον ὥστε οὐδὲ φανταζόμεθα καλητέραν κατάστασιν, ἀλλὰ κλινόμεν ἐκουσίως τὸν ἀδχένα εἰς τὸν ζυγόν, στέργομεν τὰς ἀλύσεις, τὰς ἀδικίας, τὰς ὕβρεις, τὰς μαστιξείας, καὶ τρέχομεν εἰς τὸ μακελλεῖον χωρὶς κἂν νὰ στενάξωμεν. Εἶχα νὰ προσφέρω καὶ εἰς ἀλλογενεῖς τὸ ποιημάτιόν μου κ' ἐφιλοτιμήθην νὰ δείξω ὅχι ὅποια μᾶς ἀποδίδουν φρονήματα. Ἄν τοῦτο εἶναι ἀμάρτημα, ὁμολογοῦμαι διόλου ὑπεύθυνος. Πρὶν ὅμως κόψῃ τὴν κεφαλὴν μου ὁ Ἰλαρίων, ἂν ἦσαν κοίται καὶ μ' ἐσυγχωρεῖτο νὰ τοὺς ὀμιλήσω, ἤθελα τοὺς εἰπεῖ τὰ ἐξῆς.

(Ἐγὼ ἀποθνήσκω εὐχαριστημένος· πρὶν ὅμως ὑπάγω εἰς τὸν τόπον τῆς καταδίκης, σᾶς ζητῶ μίαν χάριν. Δὲν εἶναι ἀμφιβολία ὅτι, ὡς Τ. . . κάμνετε καλὰ νὰ μὲ θανατώσετε. Ἄλλ' ὁ προδότης μου εἶναι ἀσάγε ἀξίος νὰ ζῆ; ὅχι βέβαια. Πόθεν ἐκινήθη αὐτὸς νὰ μὲ προδώσῃ; Ἀπὸ ἀγάπην πρὸς ἐσᾶς; Μὴ τὸν πιστεύετε. διότι τί καλὸν τὸν ἐκάματε, ἢ τί καλὸν δύναται νὰ ἐλπίσῃ; Δὲν ἠξεύρει αὐτὸς πόσον ἐνθουμείσθε τὰς ἐνεργεσίας καὶ πῶς τὰς ἀνταμοίβετε; Ἀπὸ μῖσος πρὸς ἐμέ; Οὔτε τοῦτο, διότι οὔτε τὸν ἐγνώριζα, οὔτε μ' ἐγνώριζεν. Ἀπὸ κακίαν λοιπόν, μόνον ἀπὸ κακίαν καὶ δίψαν αἵματος ἐκινήθη κατ' ἐμοῦ. Μ' ἐγκαλεῖ ὅτι δὲν σᾶς ἀγαπῶ καὶ δὲν θέλω τὸ καλὸν σας. Ἀλήθειαν λέγει, δὲν τὸ ἀροῦμαι. Ὅστις ἀγαπᾷ τοὺς ἀδελφούς του, μισεῖ φυσικὰ τοὺς τυράννους των. Χρέος μου ἦτον νὰ σᾶς μισῶ, κ' ἐπλήρωσα τὸ χρέος μου. Δὲν ἔπαισα μήτε εἰς τὴν φύσιν, μήτε εἰς τὴν θρησκείαν, μήτε εἰς τὴν πατρίδα μου, ἀλλ' ἐξ ἐναντίας καταδικάζομαι εἰς θάνατον ἀπὸ τοὺς ἐχθρούς αὐτῶν, διὰ τὴν πρὸς αὐτοὺς πίστιν, τὸν ζῆλον καὶ τὴν ἀγάπην. Ἄν ὁ προδότης μου ἦτον Τ. . ., δὲν εἶχα παντάπασι νὰ παραπονεθῶ. Ἄλλ' αὐτὸς ἀπὸ Γραικοὺς γεννημένος, μὲ Γραικοὺς ἀναθραμμένος καὶ Γραικικῆς θρησκείας ἱερεὺς, κατηγορεῖ Γραικὸν δι' ὅσα ἐπρεπε νὰ τὸν ἐπαινῆ καὶ τὸν παραδίδει εἰς θάνατον, ἐν ᾧ τὸ χρέος του ἀπαιτοῦσε νὰ τὸν σώσῃ κινδυνεύοντα. Τί ἠθέλητε στοχασθῆ, ὦ Τ. . . κοίται, ἂν τις μολλὰς ἐπροδίδε τι νὰ Τ. . . εἰς τοὺς Μοσκόβους; ἠθέλετε φορεῖ βέβαια. ἠθέλετε τὸν ὀνομάσει κάκιστον, ἄπιστον, μιαιρόν, τέρας τῆς φύσεως. Τοιοῦτον τέρας

εἶναι ὁ προδότης μου, καί, ὡς ἄνθρωποι καὶ σεῖς, χρεωστεῖτε νὰ ἐλευθερώσετε τὴν ἀνθρωπότητα ἀπὸ τὸ ἀτιμάζον αὐτὴν τέρας. Τί δὲν θέλει τολμήσει, ποίαν παρανομίαν, ποίαν κακουργίαν θέλει φοβηθεῖ, ὅστις ἐπροόδωκε τὸν ἀδελφόν του; Σήμερον σᾶς ὠφελεῖ, αὔριον θέλει σᾶς βλάψει, ἂν ἀπατώμενοι τὸν ἐμπιστευθῆτε. Καὶ Τ... ἂν γείνη, μὴ τὸν ἐμπιστεύετε, διότι εἶναι φανερὰ ἄθεος, καὶ θέλει παίξει τὸν Μωάμεθ, καθὼς ἔπαιξε τὸν Χριστόν. Μάστουρας ἔχω ὅλους τοὺς Κωνσταντινουπολίτας ὅτι ἔφαγε πεντακόσια πουργία τοῦ Σιναϊτικοῦ μετοχίου, ἠγούμενος ὢν αὐτοῦ, καὶ τὰ κατεσπάθησεν... εἰς τίνα καὶ ὁποῖα ἐντρέπομαι νὰ εἰπῶ.

»Βλέπετε, ὦ Κριταί, ὅτι δὲν ζητῶ ἀπολογίας διὰ ν' ἀποφύγω τὸν θάνατον. Εὐτυχίαν μου νομίζω ν' ἀποθάνω διὰ τὴν πατρίδα. Μίαν μόνον λύπην ἔχω, καὶ μόνον μίαν παρηγορίαν σᾶς ζητῶ. Ἡ λύπη μου εἶναι ὅτι ἀποθνήσκω προδομένος ἀπὸ Γραικόν, καὶ ἡ ψυχὴ μου θέλει παρηγορηθῆ εἰς τὸν ἄλλον κόσμον, ἂν καθαρίσετε τὴν γῆν ἀπὸ τοῦτον τὸν ἀλιτήριον.»

Τοιαῦτα ἤθελα εἰπεῖ πρὸς Τ... κριτάς. Πρὸς Ἑλληνας δὲ καὶ χριστιανούς, ὅχι ἐναγόμενος, ἀλλὰ, ἐνάγων, ἤθελα προβάλλει τὰ ἐξῆς.

Α') νὰ καθαιρεθῆ ὁ Ἰλαρίων ἀπὸ τὴν Ἱερουσόλην, ὡς ἱερόσυλος κτλ. κτλ.

Β') νὰ κηροχθῆ ἄτιμος, ὡς ὑβρίσας καὶ συκοφαντήσας ἄνδρα σεβάσιμον διὰ τὴν σοφίαν καὶ ἀρετήν, γέροντα ἐβδομηκονταετῆ, τιμήσαντα καὶ τιμῶντα, ὠφελήσαντα καὶ ὀφελούντα τὴν πατρίδα καὶ διότι ὑβρίζων καὶ συκοφαντῶν τοὺς σπουδάζοντας πρὸς ὠφέλειαν αὐτῶν νέους προσηλακίζει τοὺς προστάτας καὶ βοηθοὺς αὐτῶν ἠγεμόνας.

Γ') νὰ μὴ λέγεται Ἑλληὴν ἢ Γραικός, ὡς ἀνάξιος τοῦ ὀνόματος.

Δ') κἀνένας Ἑλληὴν νὰ μὴ τὸν χαιρετᾷ, μήτε νὰ ὀμιλῆ, μήτε νὰ τρώγῃ καὶ νὰ πίνῃ, ἐν ἐνὶ λόγῳ, νὰ μὴ συγκοινωνῆ κατ' οὐδένα τρόπον μὲ αὐτόν· ἀλλὰ καθεὶς νὰ τὸν ἀποστρέφεται ὡς ἐχθρὸν τῆς πατρίδος, ὡς προδότην καὶ . . . . .

Ἄν εἴχαμεν νόμους καὶ κριτάς, δὲν ἤθελε μὲ εἶναι δύσκολον ν' ἀποδείξω ταῦτα τὰ κεφάλαια. καὶ ὁ κακοῦργος δὲν ἤθελεν ἐκφύγει τὰς δικαίας ποινάς, καθὼς ἄλλοτε τὸ κάτεργον. Ἄλλ' ἐπειδὴ, κρείττονι εὐδοκίᾳ (κατὰ Κοδρικᾶν), ἀπ' ὅλα ἐκεῖνα εἴμεθα στερημένοι, ἂν εἶχά τινα δύναμιν, ἤθελα τὴν μεταχειρισθεῖ ὄλην διὰ νὰ παύσω τὸ ἀνδράποδον ἀπὸ τὸ νὰ καταισχύνη τὸ γένος, καὶ νὰ ἐμποδίσω τὸ ἐτοιμαζόμενον εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ τοὺς Χριστιανούς σκάνδαλον. Ἐὰν δὲ κατὰ δυστυχίαν, ἤμην ἐχθρὸς τοῦ κλήρου καὶ τῆς θρησκείας καὶ τῆς παιδείας, τίποτε σφοδρότερα δὲν ἤθελα ἐπιθυμήσει καὶ ἐνεργήσει παρὰ τὸν προβιβασμὸν καὶ θρίαμβον τοῦ Ἰλαρίωνος.

Ταῦτα, πολλὰ μὲν πρὸς μῆκος ἐπιστολῆς, ὀλιγώτερα δὲ πρὸς πέλαγος τῶν σκέψεων, τὸ ὁποῖον ἀνοίγει ἢ συντόμως τοῦ Ὁμάρ Ἰλαρίωνος νομοθεσία. Ἄλλὰ καιρὸς εἶναι νὰ παύσω. ἢ ἀγανάκτησις σκοτίζει τοὺς ὀφθαλμούς μου, καὶ δὲν μὲ ἀφίνει δύναμιν νὰ γράψω περισσότερα. Ἀρκεῖ νὰ ἀναφέρω πάλιν γυμνοὺς τοὺς λόγους τοῦ ἀνθρωποφάγου Ἰγκυσίτωρος. «Κατὰ τὸ 1820 ἔτος, πατριαρχεύοντος μὲν τοῦ Γρηγορίου, διερμηνεύοντος δὲ τοῦ Ἰωάννου Καλλιμάχη, ἡγεμονεύοντος δὲ τοῦ μὲν Μιχαὴλ Σούτζου ἐν Μολδαβία, τοῦ δὲ Ἀλεξάνδρου Σούτζου ἐν Βλαχία, ὁ Συναίτης Ἰλαρίων ἔδωκε γνώμην νὰ τιμωρηθῶσι μὲ θάνατον πέντε ἐξ σπουδασταὶ καὶ ἠπειλήσῃ νὰ φέρῃ τὸν Κοραῖν σιδηροδέσιμον».

Προσθ. Ἄλλο γράμμα ἀπὸ Κωνσταντινούπολιν, ἐπίσης ἀξιόπιστον, δηλοποιεῖ ὅτι «ὁ Ἅγιος Μουλαρίων ἐνήργησε νὰ δοθῇ Πατριαρχικὴ προσταγὴ εἰς τοὺς βιβλιοπώλας νὰ μὴ πωλοῦν κἀνὲν βιβλίον, πρὶν τὸ δεῖξωσιν εἰς τὴν Πανοσιότητά του». Ἡ inquisition εἶναι τώρα τελεία. Τίποτε εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν δὲν ἠμπορεῖ νὰ τυπωθῇ, μήτε νὰ πωληθῇ, ἂν δὲν προεξετασθῇ ἀπὸ τὸν Ἰλαρίωνα. Ἐλπίζω ὅτι, μὲ ὄλας τὰς ὑποσχέσεις τοῦ θεωροῦ τῆς τυπογραφίας σοφοῦ Ἰλαρίωνος, κἀνεις λόγιος, ἄξιος τούτου τοῦ ὀνόματος, δὲν θέλει στέρξει νὰ παραδώσῃ τὸ σύγγραμμά του εἰς τὰ ψαλίδια τῆς παμμοαρότητός του. Ἡ φήμη ἐκήρυξε παντοῦ τὴν προαότητα καὶ φιλανθρωπίαν του. Ὅσον διὰ τὴν πούλησιν, οἱ μὲν ἐκδίδοντες ὀλίγον ζημιώνονται, ἂν δὲν ἀγοράζωσιν οἱ Κωνσταντινουπολιταί. Ὁδοί δέ, πειθόμενοι εἰς τὰς προσταγὰς τοῦ Ἰγκυσίτωρος, δὲν κερδαίνουσι βέβαια. Ἄλλ' εἶναι ἄρα γε τόσον τυρλοὶ καὶ εὐήθεις οἱ Βυζάντιοι, ὥστε νὰ διαβουκολῶνται ἀπὸ Ἰλαρίωνας; καὶ ἐπειδὴ τὸ δεῖνα βιβλίον εἶναι ἐμποδισμένον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, εἶναι δύσκολον νὰ τὸ φέρῃ τις ἄλλοθεν; Ὡ τῆς κακῆς μοῖρας, καὶ μοῖρας κακίας! Ἰλαρίων θέλει κατορθώσῃ ὅτι δὲν ἐδονήθησαν μήτε τῶν Ἰησονιτῶν αἱ πικουρίαι, μήτε τῶν Παπῶν οἱ κερωνοί, μήτε αἱ πολυχρόνιοι πυρραὶ τῶν ἰγκυσιτόρων!... Μόνον βέβαιον ἀποτέλεσμα τῆς μανίας του θέλει εἶναι καταισχύνῃ διὰ τὸ γένος, ἂν αὐτὸ ὑποφέρῃ τὴν τυραννίαν του. καὶ δὲν τὸν ἀπαρηθῇ αὐτὸν καὶ τὰ ἔργα του δημοσίᾳ μὲ τὴν πρόεπουσαν ἀποστροφὴν καὶ ἀγανάκτησιν. Μετ' ὀλίγον ὁ ἰγκυσίτωρ θέλει εἴρῃ ἀφορμὴν νὰ ἐξασκίση τὸν ζῆλον του κατὰ τῆς πρὸ ὀλίγων ἑβδομάδων ἐκδοθείσης Δ. ραφφιδίας τῆς Βολισσίας ἐκδόσεως, καὶ νὰ χαροποιήσῃ τοὺς Βαρθόλδους, τοὺς Tancoigne, τοὺς Gaill, τοὺς Maltebrun καὶ ἄλλους ὁμόφρονας.

Ἐλησμόνησα νὰ σὲ εἶπω ὅτι ὁ στίχος

Καὶ τρόπαια κατὰ λαῶν βαρβάρων θ' ἀναστήσουν,

κατὰ τοῦ ὁποίου παρωρογίσθη ἀκόμη ὁ ρουπαρίων, εἶναι εὐχὴ τῆς Ἐκκλησίας καθημερινή, τὴν ὁποίαν δὲν εἶναι παραδόξον νὰ κατακρίνη ὁ Τουρκόπιστος. Ποῖος ὁρθόδοξος δὲν ἠξεύρει τό, «Σῶσον, Κύριε, τὸν λαόν σου, καὶ ἐλόγησον τὴν κληρονομίαν σου, νίκας τοῖς εὐσεβέσι κατὰ βαρβάρων δωρούμενος, κτλ. ;» Ὅταν ὁ φίλος καὶ πρόμαχος τῆς βαρβαρότητος ἱεραρχήσῃ, θέλει διορίσῃ βέβαια νὰ ψάλλουν εἰς τὴν ἐπαρχίαν του, «Τύφλωσον, Κύριε, τὸν λαόν σου, καὶ χαράμωσον (1) τὴν κληρονομίαν σου, νίκας κατὰ εὐσεβῶν τοῖς βαρβάροις δωρούμενος.»

(1) κατὰ τὸ εὐγενές ἦφος του.

Αὐτὸ εἶναι τὸ γράμμα τοῦ Πίικολου. Τὸ δεύτερο ἐπιστολικὸ κείμενο ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ, συναφές μὲ τὸ πρῶτο, προέρχεται καὶ αὐτὸ ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τοῦ Θεόκλητου Φαρμακίδη. Παρουσιάζει νέα, συμπληρωματικά, στοιχεῖα καὶ κρίσεις γιὰ τὴν δραστηριότητα ποὺ ἀναπτύσσει ὁ Ἰαρίων στὴν Κωνσταντινούπολη, προκειμένου νὰ ἐφαρμοστοῦν τὰ μέτρα γιὰ τὴν λογοκρισία τῶν βιβλίων ποὺ εἶχε λάβει ἡ πατριαρχικὴ σύνοδος.

Ἀποδέκτης εἶναι, αὐτὴ τῆ φορά, ὁ Κωνσταντῖνος Νικολόπουλος, στὸ Παρίσι· ὁ ἀποστολέας ὑπογράφεται μὲ τὰ ἀρχικά Σ. Π. καὶ εἶναι, ὅπως δηλώνει ὁ ἴδιος, ἔμπορος στὸ Ἰάσι. Καὶ τὸ γράμμα αὐτὸ εἶναι ἀχρονολόγητο, ἀλλὰ τὸ περιεχόμενό του ἐπιτρέπει νὰ τὸ τοποθετήσουμε στὴν ἴδια περίπου ἐποχῇ, Σεπτέμβριο ἢ Ὀκτώβριο 1820, ποὺ γράφτηκε καὶ τὸ ὑστερόγραφο τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Ν. Πίικολου: οἱ πληροφορίες ποὺ μεταδίδονται — συντομότερα στὸ γράμμα τοῦ Πίικολου· πῶς ἀναλυτικὰ στὸ γράμμα τοῦ Σ. Π. — ἀφοροῦν τὰ ἴδια περιστατικά.

Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο εἶναι συνταγμένο τὸ γράμμα τοῦ Σ. Π. δίνει τὴν ἐντύπωση πὼς ἴσως ὁ ἀποστολέας του τὸ προόριζε γιὰ δημοσίευση, πιθανὸν στὴ «Μέλισσα», τὸ περιοδικὸ τοῦ Σπ. Κωνδοῦ καὶ τοῦ Κ. Νικολόπουλου. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ δὲν πρέπει νὰ ἀποκλειστεῖ τὸ ἐνδεχόμενο τὰ ἀρχικά Σ. Π., ἢ, ἀκόμα, καὶ ἡ ἐνδειξὴ «Ἰάσιον», νὰ ἀποτελοῦν παραπλανητικὰ ἐνδείξεις. Τὸ γράμμα δὲ δημοσιεύτηκε στὴ «Μέλισσα», ἀλλὰ, ὅπως δὴποτε, στοιχεῖα καὶ κρίσεις ποὺ περιέχονται σ' αὐτὸ ὑπάρχουν διάσπαρτα στὴν μαχητικὴ ἀντικληρικὴ ἀρθρογραφία ποὺ καταχωρίζεται στὸν τελευταῖο τόμο τοῦ παρισινοῦ περιοδικοῦ.

Τὸ γράμμα τοῦ Σ. Π.¹⁸ :

Ἰάσιον

Φίλε, Σαλαμίνε, χαῖρε.

Πολλάκις μὲ παρεκάλεσες νὰ σὲ γράφω, ὅσα περὶ ἔργα μανθάνω, ἐδῶ διατρέβων· ἄκουσον λοιπὸν τί μὲ συνέβη κατ' αὐτάς. φίλος μου τις εἶχε μὲ

18. Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, Τμῆμα χειρογράφων: Ἀρχεῖο Θ. Φαρμακίδη (φάκ. 36).

γράφει πρὸ καιροῦ ἀπὸ Κωνσταντινούπολιν περὶ τῆς μεταρρυθμίσεως τοῦ ἐκεῖ τυπογραφείου, καὶ ὅτι διωρίσθη ἐπιστάτης ἄνθρωπος πολυμαθής, καὶ φιλολογικὸς ὁ κύριος Ἰλαρίων, διὰ τοῦ ὁποίου τὴν καλὴν ἐπιστάσιαν ἐλπίζεται ἐντὸς ὀλίγου νὰ ἴδωμεν, ὅσα καὶ εἰς τῶν ἐλευθέρων λαῶν τὰ τυπογραφεία. ἠπατήθην, φίλε, εἰς τὸ ὄνομα Ἰλαρίων· ἄλλον ὑπέθεσα καὶ ἢ χαρὰ τὴν ὁποίαν ἠσθάνθην τότε, μετεβλήθη εἰς πολλαπλασίαν λύπην, ὅταν ἀέγνωσα τὴν εἰς χεῖρας μου ἐλθοῦσαν προχθὲς προκήρυξιν αὐτοῦ μὲ ταύτην τὴν κομπῆν ἐπιγραφὴν. (τοῖς ἀπανταχοῦ εὐρισκομένοις ὁμογενέσιν, ὅσοι τῆς τοῦ γένους δόξης καὶ ὠφελείας ζηλωταὶ τυγχάνουσιν. ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐν τῷ τοῦ γένους Ἑλληνικῷ Τυπογραφείῳ.) Καὶ πῶς εἶναι δυνατόν νὰ μὴ θογήσῃ πᾶσα εὐαίσθητος ψυχὴ Ἑλληνικὴ, βλέπουσα τὴν ἀθλιότητα τῶν ἐπιστατούντων εἰς πράγματα τῶν ὁποίων ὁ διοργανισμὸς καὶ τελειοποιήσις ἀπαιτοῦν πολυμάθειαν, ἀληθῆ ζῆλον εἰς τὰ καλὰ, καὶ μεγάλην φρόνησιν; Διὰ τὰ συμμεθέξης δὲ καὶ σὺ, ὡς φίλος, ἀπὸ τὴν λύπην μου, ἔκρινα εὐλογον νὰ σ' ἀναφέρω καὶ τινα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἠμπόρεσα νὰ παρατηρήσω εἰς τὴν θαυμασίαν προκήρυξιν τούτου τοῦ πολυματοῦς, καὶ φιλοπάτριδος ἀνδρός. Μὲ τὸ «ὁμογενεῖς» ἐννοεῖ, φαίνεται, ὁ σοφὸς συντάκτης ὅλους τοὺς Ἕλληνας. τὴν δὲ λέξιν («γένος») δὲν ἐξεύρω διατὶ ἐμηροίκισε τόσον πολὺ, ὥστε νὰ τὴν ἐφαρμόσῃ εἰς ἐλάχιστον μέρος τῶν Ἑλλήνων, εἰς τοὺς κατοίκους μόνον τοῦ Μπαλατᾶ, ὀνομάζων τὸ τοῦ Πατριαρχείου Τυπογραφεῖον τοῦ Γένους. ἀλλὰ τῆς Χίου καὶ τῶν Κυδωνιῶν πῶς πρέπει νὰ τὰ ὀνομάζωμεν; Τοῦτο μένει εἰς τὸν Κ. Ι. νὰ μᾶς τὸ εἴπῃ. Τὸ δὲ («Ἑλληνικόν») δὲν πρέπει νὰ σὲ ἐκπλήξῃ διότι ὁ πολυμαθὴς ἐπιστάτης τὸ ἔθεσεν πρὸς διάκρισιν τοῦ Ἀγγλικοῦ, Γερμανικοῦ, κ.τ.λ. τυπογραφείου τοῦ Γένους του. Φιλτάτους δὲ ὁμογενεῖς δὲν εἶναι τόσον φανερόν ποίους ἐννοεῖ ὁ Κ.Ι. Ἴσως δὲν ἁμαρτάνω νὰ ὑποθέσω τοὺς Δάκας, ἢ Γόττθους, ἢ κανὲν ἄλλο τῶν ὑπερβορείων ἐθνῶν. Τὰ ἔργα, καὶ τὸ ἦθος του δεικνύουσιν, ὅτι δὲν εἶναι μίτε τοῦ Χριστοῦ μαθητῆς, μίτε τοῦ Φωκίωνος, ἢ Ἀριστείδου ἀπόγονος. Ἐπειδὴ πῶς δύναται ὁ ἀληθὴς χριστιανὸς καὶ ὁ γνήσιος Ἕλλην νὰ καταφέρεται μὲ τόσην λύσσαν κατὰ τῶν σπουδαζόντων εἰς τὸν ἐξανθρωπισμὸν τοῦ γένους του, οἱ ὁποῖοι τοὺς διδάσκουσι ἀληθῆ συμφέροντα, τὴν εἰς τοὺς δικαίους νόμους καὶ ἄρχοντας ὑπακοήν, καὶ τὸ σέβας; ὁ Μεταφραστὴς τοῦ Εὐαγγελίου ἐπιθυμεῖ, ὡς φαίνεται, νὰ εἶναι θεέμματα, καὶ ὄχι λογικὰ πρόβατα οἱ ὀπαδοὶ τοῦ χριστοῦ. θέλει νὰ εἶναι τυφλοὶ, διὰ νὰ μὴν διακρίνωσι τὴν ἀλήθειαν ἀπὸ τὸ ψεῦδος, καὶ τὴν ἀρετὴν ἀπὸ τὴν κακίαν. Ἄς φωνάζῃ ἢ ἐκκλησία, ὅσον θέλει, τὸ «Δράξασθε παιδείας, μήποτε ὀργισθῆ Κύριος καὶ ἀποληθῆτε ἐξ ὁδοῦ δικαίας» καὶ «Λὸς μοι τὴν τῶν σῶν εἰκόνων πάρεδρον σοφίαν» καὶ

τόσα ἄλλα ἄς κάμη ὁ Ὅμηρος τὴν Ἀθηναῖα, ἀπαίρουσαν ἀπὸ τοὺς ὀφθαλμοὺς τοῦ Διομήδου τὴν ἀχλὺν, διὰ τὴν διακοίνην καλῶς τοὺς θεοὺς ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους·

Ἄχλυν δ' αὐτοὶ ἀπ' ὀφθαλμῶν ἔλον, ἢ πρὶν ἐπῆεν,
 Ὅφρ' εὖ γινώσκεις ἡμὲν θεόν, ἠδὲ καὶ ἄνδρα.

Ὁ Κ. Ι. εἶναι κωφός, δὲν ἐμπορεῖ, ἢ τὸ ὁποῖον εἶναι ἀληθέστερον καὶ δὲν θέλει νὰ τ' ἀκούσῃ ἐπειδὴ δὲν τὸν συμφέρει· στοχάζεται βέβαια συμπεριότερον, νὰ κόπῃ ὅλας τὰς πηγὰς τῶν φώτων, καὶ νὰ ὀδηγῇ τοὺς φιλότατους τοῦ ὁμογενεῖς, καθὼς αὐτὸς ἀναισχύντως τοὺς ὀνομάζει, εἰς ἐκείνην τὴν παιδείαν, διὰ τῆς ὁποίας θὰ ἠμπορεῖ καλλίτερα, ἐν ὅσῳ εὐρίσκεται εἰς τὸ βυζάντιον, νὰ τιμᾶται ὡς Μανδαρίνος, καὶ νὰ φιλοφρονηθῆται παντοιοτρόπως ἀπὸ τὰς καλὰς κυρίας του, χωρὶς νὰ ὑποπτεύηται ἀπὸ τοὺς ἔχοντας τὴν ἀχλὺν ἀπὸ τῶν ὀφθαλμῶν· ὅταν δὲ ἀρπάσῃ διὰ τῆς ἀγρυπτείας του τὴν παρδαλὴν, τὴν ὁποίαν τὸν ὑπεσχέθη τὸ γένος, ἀμυβίβην τῶν λαμπρῶν ἀγόνων του, νὰ λατρεύηται, ὅχι ὡς ὁ Παῦλος, τοῦ ὀπίου τὰ ρητὰ γνωρίζει, καὶ τὴν ζωὴν; ὅχι ὡς ὁ θεολόγος Γρηγόριος, ὁ ὁποῖος ἔφυγεν εἰς ἔρημον, διὰ ν' ἀποφύγῃ τὸ δυσβάστακτον φορτίον τῆς Ἱεροσύνης, ἐν ᾧ αὐτὸς ζητεῖ τόσους χρόνους τὴν ἀοχιερατείαν μὲ τόσας ραδιοουγίας· ἀλλ' ὡς οἱ μεγάλοι Δεσπότες τῆς Ἀσίας, καὶ νὰ ἐντροφᾶ εἰς τὴν ἀνοησίαν τῶν ἀθλίων θεομάτων του. δὲν ἤθελεν ἴσως νομισθῆ ἄτοπον νὰ τὸν ἐρωτήσῃ τις· ποίους Κ.Ι. ὀνομάζει ὁμογενεῖς σου φιλότατους; καὶ ἂν μᾶς εἴπῃ τοὺς Ἕλληνας, τῶν ὁποίων μεγαλότερος ἐχθρὸς δὲν εὐρίσκεται, νὰ κηρύξωμεν πρὸς αὐτούς, διὰ νὰ μὴν τὸν πιστεύουν ὅτι εἶναι ψεύστης, ὑποκριτής, ἀπαταιῶν, πανοῦργος, ἄτιμος, καὶ τὸ μέγιστον ἐμπαίκτης τῆς θρησκείας. ἠξεύρεις φίλε εἰς πόσους βαθμοὺς ἔφθασεν ἡ κακοήθειά του· ἀφ' οὗ ἐδιωρίσθη ἐπιστάτης τοῦ Τυπογραφείου τοῦ Γένους, περιέρχεται τὰ βιβλιοπωλεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως, διὰ νὰ ἰδῇ μήπως ἦλλε κανένα βιβλίον. ὅσα δὲν συμφωνοῦσι μὲ τὸ πνεῦμα τῆς ἀγρυπτείας, τὰ δημεύει ἐκ μέρους τοῦ Πατριάρχου, τὰ κακοεξηγεῖ διὰ νὰ παραδοθῶσιν εἰς τὸ πῦρ. Οὗτος εἶναι ἴσως καὶ σὺ τὸ ἔμαθες ὅστις πρὸ ὀλίγων χρόνων κατηνάλωσεν ἀσώτως τὰ πουργεῖα τοῦ Σινᾶ ὄρους. τοὺς ἰδρωτὰς τῶν πτωχῶν εἰς μεγαλοπρεπῆ δῶρα πρὸς τοὺς ἀνθρώπους τοῦ Κ.^{av} Πασᾶ, διὰ νὰ τὸν τιμῶσιν (ἴσως διότι ἐφαντάζετο νὰ γήνη Μουλᾶς τῆς Κύπρου καὶ τῶν Νησίων, τὰ ὁποῖα κατεζημίωσε), καὶ εἰς τροφήν τῶν παλλακίδων του. Πρὸς δὲ τὰς Κυρίας ἐπρόσφερε σάλια, καὶ ἄλλα πολύτιμα δῶρα διὰ νὰ τὰς ἀπολαμβάνῃ εὐκολώτερα). εἰς χαροποιάγνια ἐπὶ τῶν ταντουριῶν, εἰς τὸν πολυάριθμον χορὸν τῶν ὑπηρετῶν, τῶν γραμματέων,

τῶν κοπηλατῶν, τῶν μαγείρων, τῶν βαπτιστικῶν, τῶν κουμπάρων καί, τῶν φιλιτάτων του. Εἰς τὰς λαμπράς του ἡμέρας ἔτυχε νὰ διατρέιβω καὶ ἐγὼ εἰς Κωνσταντινούπολιν ὅτε καὶ ἤκουσα πολλοὺς λέγοντας. εἶγε! Κ: Ἰλαρίων, σὺ μόνος ἠξεύρεις νὰ ξεφαντώνης τὰς καλὰς τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἀπορῶ, πῶς ἐδουσωπήθη ὁ ἅγιος Συναίου, ὅστις φαίνεται ἄνθρωπος μὲ νοῦν, καὶ τὸν ἄφησεν ἀτιμώρητον μετὰ τόσῃν ζημίαν, ὅπου ἔκαμεν εἰς τὸ Μοναστήριον! Ἰδέ, φίλε, ποιοὶ ἄνθρωποι ἐπιστατοῦν εἰς τὰ πράγματα τοῦ ἔθνους! καὶ εἰπέ μοι ἂν δὲν ἔχω δίκαιον νὰ θρηγῶ τὴν δυστυχίαν τῶν Ἑλλήνων. ἀλλ' ὅταν οἱ τοιοῦτοι προχωρήσουν καὶ εἰς ἀξιώματα, τί πρέπει νὰ ἐλπίζωμεν ἀπ' αὐτούς; τοῦτο μόνον μὲ παρηγορεῖ, ὅτι ὅσα πράγματα κατὰ καιροὺς κατετρέχθησαν, ταῦτα ἔλαβαν καὶ μεγάλην αὐξήσιν. Καὶ ὁ ἡμέτερος ἄρα ἐξευγενισμός, θεοῦ βοηθοῦντος, θὰ ἐξαπλωθῇ ἀφεύκτως κατὰ τὴν ἐπιθυμίαν τῶν φιλοκάλων. Οἱ μισόκαλοι οὗτοι ἄς καταβοῦν ὅσον θέλουν. τίποτε πλέον δὲν ἠμποροῦν νὰ κάμουν, εἰμὴ νὰ ὀπλιζοῦν καθ' ἑαυτῶν τὴν ἀλήθειαν. Καὶ ἄλλα πολλὰ εἶχον νὰ προσθέσω, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐμποροῦσες νὰ μάθης καλῆτερα τὴν ἀρετὴν, καὶ παιδεῖαν τοῦ ἀνδρός· ἀλλὰ διὰ νὰ μὴ γήγη ἢ ἐπιστολὴ μου ἐνοχλητικὴ διὰ τὸ μέγεθος της, τὰ ἀφήνω εἰς ἄλλον καιρὸν, ὅταν εὐκαιρήσω ἀπὸ τὰς Ἐμπορικὰς ἀσχολίας μου. Μὴ βαρεθεῖς νὰ μὲ γράψῃς τὴν περὶ τούτων κοίσιμ σου, ὑποσημειώσας μοι καὶ περὶ τῆς μελετωμένης μεταφράσεως τοῦ Γεωγραφικοῦ λεξικοῦ, ἂν ἤδη ἄρχησεν. Ὑγίαινε.

ὁ φίλος σου

Σ.Π.

Γιὰ τὴν οὐσία τῶν προβλημάτων ποῦ θέτουν τὰ δύο κείμενα ποῦ δημοσιεύονται στὶς προηγούμενες σελίδες θὰ γίνῃ λόγος στὴ συνέχεια. Ἐδῶ ἔχουν τὴ θέση τους λίγα σχόλια ποῦ ἴσως διευκολύνουν τὴν παρακολούθησιν τῶν ὅσων ἀναφέρονται στὶς δύο ἐπιστολές. Σημειῶνῶ, μὲ τὴ σειρά ποῦ ἀπαντοῦν, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ γράμμα τοῦ Πίκκολου:

Ἐν ὁ Β. ποῦ «προεξέτασε» τὸ ποίημα τοῦ Πίκκολου, θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ὁ Ἀθανάσιος Βογορίδης, ποῦ μένει ἐκεῖνο τὸν καιρὸ στὸ Παρίσι καὶ συνδέεται στενὰ μὲ τὸν Πίκκολο¹⁹ καὶ τὸν κύκλο τοῦ Κοραῆ. Στὴν περίπτωσιν αὐτῇ, τὰ «παθή-

19. Γιὰ τὶς σχέσεις καὶ τὴ συνεργασία Βογορίδη-Πίκκολου συγκεντρωμένα στοιχεῖα βρίσκονται σὲ διάφορες μελέτες τοῦ τόμου *Dr Niccolò S. Piccolò*, Σόφια 1968, (ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ ὀδηγηθεῖ ἀπὸ τὸ εὐρετήριο).

Ἡ ρήξις ἀνάμεσα στοὺς δύο ἄντρες πρέπει νὰ εἶναι μεταγενέστερη: 1824 ἢ 1825· πβ. Σ. Β. Κουγέας, Ὁ Κοραῆς εἰς τὴν ἀλληλογραφίαν τοῦ Ἀσωπίου, π. Ἑλληνικά, τ. Ζ', 1933, σ. 70-71.

ματα του ποιηματίου»... «από την προσζέτασιν του Β.»), θά πρέπει να εΐταν φιλολογικῆς, μᾶλλον, ὕψῆς. — Τοῦ Θεώου τα προγεννάματα, οἱ κοινοὶ τόποι, ὁ Ἐρμογένης, ἀποτελοῦν, γιὰ τοὺς σχολαστικοὺς λογίους, τὰ ἀπαραιτήτα βοηθήματα, τοὺς τυφλοσούρτες θά λέγαμε σήμερα, με ἀφθονία παραθεμάτων καὶ ρητορικῶν τρόπων πού ἐπιτρέπουν, σὲ ὅσους τὰ χρησιμοποιοῦν, νὰ ἐπιδεικνύουν ἐμβρίθεια καὶ ἀρχαιομάθεια ἀσύμμετρες πρὸς τὴν πραγματικὴν τὴν γνώσειν. — Εἰς τὰ κατηλεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως ψάλλον Δεῦτε παῖδες τῶν Ἑλλήνων... Γνωρίζουμε, ἀπὸ πολλὰς μαρτυρίας, ὅτι ἐπαναστατικὰ τραγούδια, καὶ ἰδιαιτέρως τραγούδια πού ἀποδίδονται στὸν Ρήγα, ψάλλονται σὲ δημόσιους χώρους, ἀκόμα καὶ ὅταν εἶναι παρόντες Τοῦρκοι, στοὺς ὁποίους ἀρέσει ἡ μουσικὴ ἀλλὰ δὲν καταλαβαίνουν τὰ λόγια²⁰ (σὲ μιὰ περίπτωση, πάντως, στὴ Θεσσαλονίκη, τὸ 1820, ἕνας Ἑλληνας συλλαμβάνεται ἐπειδὴ μάθαινε στὰ παιδιὰ του ἕνα τραγούδι τοῦ Ρήγα²¹). Τὸ Δεῦτε παῖδες τῶν Ἑλλήνων εἶναι πιά, ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, ἕνα ἐπαναστατικὸ τραγούδι, με εὐρύτατη διάδοσι καὶ πολλὰς παραλλαγὰς, μιὰ ἀπὸ τὴν ὁποῖαν εἶχε ἀποδοθεῖ στὸν Ρήγα, ἐνῶ μιὰ ἄλλη προσγράφεται στὸν Κ. Κοκκινάκη. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι σὲ κάποια ἀπὸ αὐτὰς τὴν παραλλαγὰς στηρίχθηκε καὶ ὁ Πίτσκολος γιὰ νὰ γράψῃ, τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1817, στὴ Χίο, τὸν «Παιάντα εἰς Παιδείαν»: «Δεῦτε, Ἑλληνας γενναῖοι! / Δράμετε προθύμως, νέοι / Εἰς τὸν θεῖον Παρνασσόν»²². — Ὁ φρούρος, στὸν ὁποῖο οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Ἰακωβίνα δὲν μποροῦν νὰ κλείσουν τὸν Κοραῆ, εἶναι ἡ φυλακὴ τοῦ μοσταντζήμπαση, στὴν Κωνσταντινουπόλιν²³. — Οἱ ἀλλογενεῖς μᾶς κατηγοροῦν ὅτι ἀπεκτηνόημεν... Παρὰ τὴ γενικὴ ἀναφορὰ σὲ «ἀλλογενεῖς», ὁ Πίτσκολος εἶχε στὸ νοῦ του, ὅταν ἔγραφε αὐτὰς τὴν γραμμὴν, τοὺς αὐστηροὺς γιὰ τοὺς Ἑλληνας στίχους τοῦ Byron στὸν Giaour²⁴. Εἶναι οἱ στίχοι, ἀκριβῶς, πού, στὰ 1819, εἶχαν ἀποδοκιμαστεῖ ἀπὸ ἀνώνυμο συνεργάτη τῆς «Μέλισσας»²⁵,

20. Βλ. ἐνδεικτικὰ J. Rizo Néroulos, *Cours de littérature grecque moderne*, Γενεύη 1828, σ. 48 καὶ ΑΙ. Negris, *An outline of the Literary History of Modern Greece*, Ἐδιμβούργου 1835, σ. 9.

21. Ἄμβρ. Ν. Παπαζογλου, *Ἡ Θεσσαλονίκη κατὰ τὸν Μάιο τοῦ 1821*, «Μακεδονικά», τ. Α', 1940, σ. 423· πβ. Ἄπ. Βακαλόπουλος, π. «Ροτόντα», τ. Β', Θεσσαλονίκη 1971, σ. 222 ἐξ. Τὸ περιστατικὸ ἀναφέρεται σὲ ἔκθεσι τοῦρκου ἀξιωματοῦχου πρὸς τὸν Σουλτάνο· ἐκεῖ σημειώνεται καὶ ἡ πληροφορία ὅτι τὸ τραγούδι τοῦ Ρήγα εἶχε καταδικαστεῖ καὶ ἀπαγορευτεῖ με σουλτανικὸ φερμάνι πού εἶχε ἐκδοθεῖ σὲ προγενέστερη ἐποχῇ.

22. Τὰ σχετικὰ με τὴν παράδοσι τοῦ τραγουδιοῦ αὐτοῦ ξεδιαλύνει, σὲ ἀνέκδοτη ἐργασία του, ὁ Λεάνδρος

Βρανούσης, ὁ ὁποῖος με προθυμία μοῦ ἀνακοίνωσε τὰ συμπεράσματά του. Ὁ «Παιάν εἰς Παιδείαν» τοῦ Πίτσκολου ἔχει περιληφθεῖ στὰ *Φιλομούσου Ἠμέρονα*, 1838, σ. 281-289.

23. Πβ. πρόχειρα, Ζ. Μιθᾶς, *Κατάλογος ἱστορικός...*, 1884, σ. 157.

24. Βλ. *The Giaour. A fragment of a Turkish Tale*, Λονδίνο 1813, τοὺς στίχους τῆς σ. 14: «Now crawl from crabl to the grave, / Slaves - nay, the bondsmen of a slave, / and callous save to crime; Stain'd with each evil the pollutes / Mankind, where least above the brutes, / without even savage virtue blest / Without on free or valiant brest / ... / Or raise the neck that courts the yoke»...

25. π. «Μέλισσα», τ. Α' 1819, σ. 101-103. Γιὰ τὸ θέμα καὶ τὴ σχετι-

τοῦ ἑλληνικοῦ περιοδικοῦ στὸ ὅποιο φαίνεται ὅτι, μὲ κάποιον τρόπο, συνεργάστηκε καὶ ὁ Πίγκολος²⁶. — Οἱ *T...* ποὺ ἀναφέρονται στὸ σατιρικό κείμενο εἶναι, βέβαια, σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις, οἱ Τοῦρκοι. — Τὸ κρεῖττονι εὐδοκία τοῦ Κοδρικᾶ βρῖσκεται στὰ προλεγόμενα τῆς «Μελέτης» τοῦ 1818. «Κρεῖττονι εὐδοκία», γράφει ὁ Κοδρικᾶς, «ἀνεφάνη πρὸς εὐκλειαν τοῦ Γένους μας», ὁ Παναγιωτάκης [Νικούσιος], ποὺ ἀνέβηκε πρῶτος στὸ ἀξίωμα τῆς Μεγάλης Δραγομανίας, «καὶ τὸ μὲν Βασιλικὸν ἐκεῖνο ἀξίωμα [...] ἐλάμπρυνε, τὸ δὲ Αἰχμάλωτον Ἔθνος εἰς ἀξιώματα Βασιλικὰ ἀνεβίβασε»²⁷. «Κρεῖττονι εὐδοκία», σαρκάζει ὁ Πίγκολος, δὲν ἔχουμε οὔτε νόμους οὔτε δικαστήρια. — *Ἡ πρὸ ὀλίγων ἐβδομάδων ἐκδοθεῖσα Δ' ραφωδία τῆς Βολισσίας ἐκδόσεως*, εἶναι τὸ τέταρτο τομίδιο τῆς ἐκδοσης τῆς Ἰλιάδας ἀπὸ τὸν Κοραῆ, ποὺ κυκλοφόρησε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1820. Ἡ διατύπωση τοῦ Πίγκολου ὅτι ὁ «ἰγνισούτωρ», ὁ ἱεροσεξαταστής, Ἰλαρίων, «θέλει εὖρη ἀφορμὴν νὰ ἐξακαθήσῃ τὸν ζῆλον του» ἐναντίον τοῦ κειμένου, δὲν ἀποτελεῖ ἀπλὸ σχῆμα λόγου: ὁ τέταρτος διάλογος τοῦ Παπατρέχα, ποὺ προτάσσεται στὴν ἐκδοσὴ τῆς Ἰλιάδας, περιέχει μιὰ ἐξαιρετικὰ ἀυστηρὴ κριτικὴ τῆς συμπεριφορᾶς καὶ τῶν προνομίων τοῦ κλήρου, ἡ ὁποία, μὲ τὸ κλίμα ποὺ διαμορφώνεται στὴν Κωνσταντινούπολιν ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ, θὰ μπορούσε νὰ προκαλέσει ἀντιδράσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους. — *Βαρθόλδους, Tancoigen, Gail, Maltebrun (καὶ ἄλλοι ὁμόφρονες)* εἶναι δυτικοὶ περιηγητὲς ἢ λόγιοι τῶν ὁποίων τὸ ὄνομα ἔχει συνδυαστεῖ, ἂν ὄχι ταυτιστεῖ, ἀπὸ τὸν Κοραῆ, ἰδίως, καὶ τοὺς ὄπαδούς του, μὲ τὴν ἔννοια τοῦ μισελληνισμοῦ. «Κατηγόροι» ἢ «ἐχθροὶ τοῦ Γένους»²⁸, οἱ συγγραφεῖς αὐτοὶ ἀποδοκιμάζονται ἔντονα γιὰτὶ ἀποδίδουν (ἢ: θεωρεῖται ὅτι ἀποδίδουν) στὸ σύνολο τῶν νεοελλήνων, ἰδιότητες (βαρβαρότητα, ἀμάθεια, δεισιδαιμονία, δουλοφροσύνη), τὶς ὁποῖες οἱ ὄπαδοὶ τῶν Φώτων ἀποδίδουν μόνον στοὺς ἀντιπάλους τους. Ἄς μὴν ξεχνοῦμε, πάντως, ὅτι ὁ Κοραῆς, ποὺ δίνει τὸν τόνο καὶ σ' αὐτὲς τὶς ἱστορίες, ἔχει πάντα τὴν τάση νὰ συγγέει τοὺς προσωπικούς του ἀντιπάλους, ἢ τοὺς ἀλλοδαποὺς φίλους τῶν ἐλλήνων ἀντιπάλων του, ἰδίως τοῦ Κοδρικᾶ, μὲ τοὺς ἀκατηγόρους τοῦ γένους, καὶ στὸ δρόμο αὐτὸ τὸν ἀκολουθοῦν οἱ πιὸ πιστοὶ ὄπαδοὶ του, ὅπως, στὴν περίπτωσή μας, ὁ Πίγκολος²⁹.

Συνεχίζω μὲ τὸ γράμμα τοῦ Σ.Π.:

Σαλαμίνας, εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ ψευδώνυμα τοῦ Κ. Νικολόπουλου. — «*Τοῖς ἀπανταχοῦ εὐρισκομένοις...*»: τίτλος ἑνὸς φυλλαδίου (Κωνσταντινούπολη, 1820)

κὴ βιβλιογραφία βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Φροντίσματα*, ἸΑΘ. 1962, σ. 64-66.

26. Στ. Καρατζᾶς, *Ὁ Ἀγαθόφρων Λακεδαιμόνιος καὶ τὸ παρισινὸ περιοδικὸ «Μέλισσα»*, π. «Πελοποννησιακά», τ. Γ', 1959, σ. 250-251.

27. Π. Κοδρικᾶς, *Μελέτη τῆς Κοινῆς Ἑλληνικῆς Διαλέκτου*, Παρίσι 1818, σ. ις'.

28. Ε. Ν. Φραγκίσκος, *Δύο ἀκατηγόροι τοῦ Γένους*: *C. de Paw (1788)* καὶ *J. B. Bartholdy (1805)*, στὸν τό-

μο «Περιηγήσεις στὸν ἑλληνικὸ χῶρο», ἸΑΘ. 1968, σ. 49 ἐξ.

29. Χαρακτηριστικὴ, ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτῆ, εἶναι ἡ ἀναγραφὴ, στὸ κείμενο τοῦ Πίγκολου, τοῦ ὀνόματος τοῦ Gail δίπλα στὸ ὄνομα τοῦ Bartholdy: τὸ ἔργο τοῦ γάλλου φιλόλογου περιέχει, βέβαια, σφοδρότατες ἐπιθέσεις ἐναντίον τοῦ Κοραῆ, ἀλλὰ αὐτὲς ἀφοροῦν τὸ φιλολογικὸ ἔργο τοῦ Ἑλληνα σοφοῦ καὶ τῆ βράβευσή του, στὰ 1810, ἀπὸ τὸ Institut de France.

μέ το οποίο εξαγγέλθηκε η ανακαίνιση τῆς Πατριαρχικῆς Τυπογραφίας· τὸ κείμενο ὑπογράφουν «οἱ τῆς τοῦ Γένους Τυπογραφίας Ἐφοροί», ἀλλὰ θεωρήθηκε, ἀμέσως, ὅτι ἀνήκει στὸν Ἰακρίωνα τοῦ ὁποίου ἡ ὑπογραφή, συνοδευμένη ἀπὸ τὸ νέο τίτλο του («Ὁ τῆς Τυπογραφίας Θεωρὸς Ἰακρίων Κρής»), βρισκεται κάτω ἀπὸ ἕνα μικρὸ κείμενο, σὰν ὑστερόγραφο, στὸ τέλος τοῦ φυλλάδιου. Γιὰ τὶς ἀντιδράσεις ποὺ προκάλεσε ἡ «ἀπανταχοῦσα», ὅπως ἀποκλήθηκε τὸ φυλλάδιο αὐτό, ἀπὸ τὴ δεύτερη λέξη τοῦ τίτλου του, γίνεται λόγος στὶς ἐπόμενες σελίδες. — *Μπαλατᾶς*: συνοικία τῆς Κωνσταντινούπολης ὅπου βρισκόταν τὸ σιναϊτικὸ μετόχι στὸ ὁποῖο ἡγουμένους ὁ Ἰακρίων. — *Μεταφραστῆς τοῦ Ἐὐαγγελίου* εἶναι, ἐπίσης, ὁ Ἰακρίων· ὁ συντάκτης τῆς ἐπιστολῆς ὑπαινίσσεται ἐδῶ τὴν ἐργασία ποὺ εἶχε ἀναλάβει ὁ σιναϊτῆς, προκειμένου νὰ μεταφραστεῖ στὰ νέα ἑλληνικὰ ἢ Καινὴ Διαθήκη. — *τὴν παρδαλὴν*· δὲν γνωρίζω τὴ λέξη, ἀλλὰ θὰ πρέπει νὰ σημαίνει, εἰρωνικά: ἐκκλησιαστικὴ ἐπαρχία, ἐπισκοπὴ ἢ μητρόπολη. Ἐνάλογη ἔκφραση βρισκόμε σὲ περιοδικὸ τῆς ἐποχῆς, πάλι γιὰ τὸν Ἰακρίωνα: «πασχίζει ν' ἀρπάξη καμμίαν παρδαλὴν, διὰ νὰ χορτάσῃ πλέον τότε τὴν ἀχρ[ειότητα] τῆς ψυχῆς του»³⁰. Στὴν Ἱστορία του ὁ Κούμας θὰ παρουσιάσει τὸν Ἰακρίωνα «ὡς ἐπιθυμοῦντα νὰ ἀρχιερατεῦσῃ»³¹. — *ἄγιος Σινάιον*, εἶναι ὁ ἐκκλησιαστικὸς προϊστάμενος τοῦ Ἰακρίωνα ἀρχιεπίσκοπος τοῦ Σινᾶ Κωνσταντίνος³². Ἐχει τὴ φήμη ἀνθρώπου συνετοῦ, λόγιου καὶ μὲ μετριοπάθεια καὶ δὲν φαίνεται νὰ ἔχει ἀνάμιξη στὰ ἀντιφιλόσοφα κινήματα τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου³³.

Τὰ δύο κείμενα ποὺ παρουσιάστηκαν ἐδῶ ἔχουν ἕναν κοινὸ, διπλό, στόχο: τὸν σιναϊτῆ ἡγούμενο Ἰακρίωνα καὶ τὴν πολιτικὴ ποὺ θεωρήθηκε ὅτι αὐτὸς ὑποκινεῖ καὶ ἐφαρμόζει γιὰ τὸν αὐστηρὸ ἔλεγχο τῆς πνευματικῆς ζωῆς ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Κωνσταντινούπολης. Θὰ δοῦμε σὲ τὶ βαθμὸ αὐτὴ ἢ τόσο μεγάλη προσωποποίηση τῆς εὐθύνης μποροῦσε νὰ ἀνταποκρίνεται στὰ πράγματα. Βέβαιο εἶναι, πάντως, ὅτι τὰ μέτρα ποὺ ἐφαρμόστηκαν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη καὶ οἱ συνακόλουθες φήμες, ποὺ ἔδωσαν στὰ μέτρα αὐτὰ καὶ διαστάσεις ποὺ ἴσως δὲν ὑπῆρχαν στὴν πραγματικότητα, δημιουργήσαν τὴν βεβαιότητα, σὲ ἕνα τμῆμα τῆς ἐλ-

30. π. «Μέλισσα», τ. Γ', 1821, σ. 274.

31. Κ. Κούμας, *Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, τ. ΙΒ', Βιέννη 1832, σ. 514.

32. Εἶναι, ὥστόσο, ὁ Πατριάρχης ποὺ ἀργότερα, στὰ 1833, ἀπαγόρευσε νὰ γίνῃ τὸ μνημόσυνο τοῦ Κοραῖ στὴν Κωνσταντινούπολη (βλ. ἐφ. «Ἀθῆνα», 23 Αὐγούστου 1833, σ. 567). Γιὰ τὶς φιλικὲς σχέσεις Ἰακρίωνα-Κωνσταντίνου, πβ. Β. Β. Σφυρόρας, *Ἰακρίων σιναϊτῆς ὁ Κρής*, ὅ.π., σ.

228, 233. Γιὰ μακρὸ διάστημα (1816; — μέσα τοῦ 1817) ὁ Ἰακρίων βρισκεται στὸ Σινᾶ, ὅπου ἀντιπροσώπευε τὸν Κωνσταντῖνο ποὺ ζοῦσε, ἐκείνη τὴν περίοδο, στὴν Κωνσταντινούπολη· βλ. Marcellus, *Episodes littéraires en Orient*, τ. Α', Παρίσι 1851, σ. 322.

33. Δὲν μπόρεσα νὰ ἐξακριβώσω ποιά εἶναι ἡ «μελετωμένη» μετάφραση Γεωγραφικοῦ Λεξικοῦ στὴν ὁποία ἀναφέρεται ὁ Σ.Π. στὸ τέλος τοῦ γραμμάτων του.

ληνικῆς διανόησης, ὅτι, προκειμένου νὰ ἐξουδετερώσει τοὺς νεωτεριστὲς ἀντιπάλους του, τὸ Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης εἶταν, τώρα πιά, ἀποφασισμένο νὰ χρησιμοποιήσει καὶ τὰ πιδ ἀκραῖα μέσα: κλείσιμο σχολείων, ἀφορισμούς, λογοκρισία, κάψιμο βιβλίων, κατχδόσεις στοὺς Τούρκους, δολοφονίες. Τότε, ἀκριβῶς, διατυπώθηκε, ἀπὸ τοὺς προσδευτικούς λογίους, ἡ κατηγορία ὅτι, στὴν Κωνσταντινούπολη, τὸ ἱερατεῖο σχεδίαζε νὰ ἀναστήσει τὴν Ἱερὴ Ἐξέταση, «τὸ ποτὲ Ἰσπανικὸν ἱερὸν κριτήριον»³⁴. Ποτὲ ἄλλοτε, σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας, δὲν εἶχε διατυπωθεῖ μὴ τόσο βαριά κατηγορία γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ στὰ θέματα τῆς παιδείας. Ἴσως γιὰ αὐτὸ καὶ ποτὲ ἄλλοτε, μὲ ἐξαιρετικὴ τὴν κρίσιμη δεκαετία τοῦ 1790, δὲν εἶχε ἐπιχειρηθεῖ, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Πατριαρχείου, μία τόσο ἐκτεταμένη, μὲ τόση ἐσωτερικὴ συνοχὴ καὶ συνέπεια στὴν ἐφαρμογὴ της, προσπάθεια, προκειμένου νὰ ἀνακοπεῖ, μὲ ὅλα τὰ μέσα, ἡ ἀνάπτυξη κάποιου ἀντίπαλου ἰδεολογικοῦ κινήματος³⁵.

Γιὰ τὰ πραγματικὰ περιστατικά, ποὺ ἔδωσαν στοὺς συγχρόνους τὴν ἀφορμὴ καὶ τὴ δυνατότητα νὰ μιλήσουν γιὰ πρόθεση νὰ ἀναστηθεῖ, ὅπως ἔγραψε ὁ Κοραῆς, ἡ Ἱερὴ Ἐξέταση στὴν Κωνσταντινούπολη τοῦ 1820, ἡ πληροφόρησή μας παρουσιάζει πολὺ μεγάλα κενὰ καί, ἐπιπλέον, εἶναι ἐξαιρετικὰ ἀποσπασματικὴ, ἀκόμα καὶ γιὰ τὰ θέματα ποὺ ἀγγίζει. Μποροῦμε, ὥστόσο, συνδυάζοντας τὰ νέα στοιχεῖα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Ν. Πίγκολου καὶ τοῦ Σ.Π., μὲ διάσπαρτες πληροφορίες ποὺ παρέχουν ἄλλες πηγές, νὰ ἀνασυγκροτήσουμε, ὡς ἓνα βαθμὸ, τὴ συνολικὴ εἰκόνα. Θὰ ἔχουμε, ἔτσι, ἓνα περίγραμμα ποὺ χρειάζεται, βέβαια, καὶ πολλὰ ἄλλα στοιχεῖα γιὰ νὰ συμπληρωθεῖ, ἀλλὰ τὸ ὅποιο θὰ ἐπιτρέψει, τουλάχιστον, νὰ σκιαγραφηθοῦν συνολικὲς καταστάσεις καὶ ἐπιμέρους ἐνέργειες ποὺ ἐξηγοῦν καὶ τὴ βιαιότητα τῶν συλλογικῶν ἀντιδράσεων καί, πρῶγμα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἰδικότερα, τὴν ὀξύτητα ποὺ ἐμφανίζει τὸ κείμενο τοῦ Ν. Πίγκολου.

Κεντρικὸ πρόσωπο καὶ ὑποκινητὴς ὄλων τῶν ἐνεργειῶν ποὺ στηλιτεύονται, ἐμφανίζεται, στὰ κείμενά μας καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα παρεμφερῆ δημοσιεύματα τῆς ἐποχῆς, ὁ σιναῖτης ἡγούμενος Ἰλαρίων³⁶. Ἡ

34. Βλ. ἐδῶ σ. 622.

35. Πβ. Φιλ. Ἡλίου, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς: νεωτεριστικὲς προκλήσεις καὶ παραδοσιακὲς ἀντιστάσεις*, «Δελτίο τῆς Ἑταιρείας Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ

Γενικῆς Παιδείας», τ. Β', 1978, σ. 110-112.

36. Συγκεντρωμένα βιογραφικὰ καὶ βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν Ἰλαρίωνα, βλ. Β. Σφυρόρας, *Ἰλαρίων σιναῖτης*, ὁ.π.

υπερβολή που υπάρχει σ' αυτή την εικόνα είναι εμφανής και αγγίζει τα όρια τῆς καρικατούρας. Ἡ δομὴ τῆς πατριαρχικῆς ἐξουσίας δὲν ἄφηνε πολλὰ περιθώρια σ' ἓνα ἄτομο νὰ ἀσκήσει δική του, αὐτόνομη, πολιτικὴ σὲ τόσο σημαντικὰ θέματα, καὶ ὁ Ἰλαρίων δὲν φαίνεται νὰ ἄσκησε προσωπικὴ πολιτικὴ: ἄνθρωπος μὲ σημαντικὴ παιδεία καὶ μεγάλη μαχητικότητα, ὅπως τὸ φανερώνουν ἄλλες του ἐκδηλώσεις, ἐκφράζει ἓνα κλίμα καὶ μιὰ ἀντίληψη ποὺ διαμορφώθηκαν στὴν Ἐκκλησίᾳ τῆς Κωνσταντινούπολης, στὰ χρόνια τῆς τρίτης πατριαρχίας τοῦ Γρηγορίου Ε', γιὰ τὴν βίαια ἀνάσχεση τῶν νεωτερικῶν κινήματων. Βέβαια, οἱ ἀρμοδιότητες ποὺ τοῦ εἶχαν ἀνατεθεῖ στὰ θέματα τῆς τυπογραφίας καὶ τῆς λογοκρισίας³⁷, καθιστοῦσαν τὸν Ἰλαρίωνα κύριο ἀντίπαλο τῶν νεωτεριστῶν σὲ ὀρισμένα ἐπίπεδα, ἀλλὰ καὶ πιὸ ἄνετο στόχο: εὐκόλυνε, πραγματικά, τὴν προπαγάνδα τοῦ Διαφωτισμοῦ, καὶ εἶταν μέσα στοὺς

37. Στὰ ἴδια αὐτὰ χρόνια ὁ Ἰλαρίων πρωταγωνιστεῖ σὲ μιὰ ἄλλη ἱστορία ποὺ ταραξε κι αὐτὴ τὴν ὀρθοδοξία: ἡ συμμετοχὴ του στὴ μετάφραση τῶν Γραφῶν ποὺ ὑποκινοῦν οἱ ἀλουθηροκαλβίνου τῆς ἀγγλικῆς Βιβλικῆς Ἐταιρείας καὶ ἐγκρίνει τὸ Πατριαρχεῖο, ἐπέσυρε ἐναντίον του τὴν αὐστηρὴ κριτικὴ καὶ τίς ὕβρεις τῆς πιὸ συντηρητικῆς μερίδας· τὸ ἔργο του αὐτὸ ἀποδοκιμάστηκε καὶ ἐπίσημα ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους πατριάρχες. Ὁ ἴδιος ἀπάντησε μὲ πολὺ θάρρος καὶ μὲ ἐπιχειρήματα ποὺ θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀνήκουν στὸ ὄπλοστάσιο τοῦ Διαφωτισμοῦ (βλ. Ματθαίου, μητροπ. Κυζίκου, *Ἀντίρρησης πρὸς τὴν ἐν εἴδει Ἀπολογίας περὶ τῆς εἰς τὸ χυδαῖον ἰδίωμα μεταφράσεως τῶν Ἱερῶν Γραφῶν . . . Ἐπιστολὴν τοῦ μακαρίτου Τουρνόβου Κυρίου Ἰλαρίωνος*, Κωνσταντινούπολις 1841· Β. Σφυρόερας, ὁ.π., ἰδίως στίς σ. 252-301. Γ. Δ. Μεταλληνός, *Τὸ ζήτημα τῆς μεταφράσεως τῆς Ἀγίας Γραφῆς εἰς τὴν νεοελληνικὴν κατὰ τὸν ἸΘ' αἰ.*, Ἀθ. 1977, πολλ.). Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια αἰτήματα ποὺ διατυπώνει ὁ Κοραῆς, στὴν περίοδο τῆς ἰδεο-

λογικῆς κρίσεως τῶν ἐτῶν 1819-1821, σὲ ἔργα ποὺ βάλλουν καὶ ἐναντίον τοῦ Ἰλαρίωνα, εἶναι ἡ μετάφραση τῆς Βίβλου σὲ ἀπλὴ γλώσσα· θεωρεῖ ὅτι, μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ὁ κοινὸς λαὸς θὰ καταλάβει τὸ ἰσονομικὸ κήρυγμα τῶν Γραφῶν καὶ θὰ μπορέσει, ἔτσι, νὰ ἀπαλλαγεῖ πιὸ εὐκόλα ἀπὸ τὴν τυραννία τῶν ἱερωμένων. Τὴ μετάφραση τὴν ἔκανε τελικὰ ὁ Ἰλαρίων, στὰ χρόνια ἀκριβῶς ποὺ συνεργοῦσε στὴ λήψη τῶν πιὸ αὐστηρῶν μέτρων ἐναντίον τοῦ Κοραῆ καὶ τῶν ὀπαδῶν του. Ἡ στάση τοῦ σιναῖτη ἡγούμενου δὲν εἶναι ἀντιφατικὴ: ἐντάσσεται σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ ρεύματα ποὺ διαμορφώνουν τὴν πολιτικὴ τοῦ Πατριαρχείου, ἐκεῖνο ποὺ στὰ χρόνια μας ἐκφράζεται, κατὰ κύριο λόγο, ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Ε': ἡ αὐστηρὴ, καὶ μερικὲς φορές βάναισι, ἀντιμετώπιση τῶν νεωτεριστῶν, συνδυάζεται μὲ τὴν προσπάθεια τῆς Ἐκκλησίας νὰ ἐνισχύσει τοὺς δεσμούς της μὲ τὸ ὀρθόδοξο πλήρωμα μέσω καὶ τῆς χρησιμοποίησής μιᾶς γλώσσας προσιτῆς, ποὺ εὐκόλυνε τὴν ἐπικοινωνία. Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα τίθενται τὰ πιὸ οὐσιαστικὰ προβλήματα: οἱ ἀντιθετικὲς ἀναγνώσεις ποὺ ἐπιδέχονται τὰ κείμενα τῶν Γραφῶν, ἐπιτρέ-

τρόπους της, αὐτὴ ἢ προσωποποίηση τῆς εὐθύνης, γιατί ἐπέτρεπε νὰ στηλιτευθεῖ μιὰ πολιτικὴ διὰ μέσου τῶν ἐνεργειῶν ἐνός ἀτόμου, χωρὶς νὰ βάλλεται, ἄμεσα καὶ ἐπώνυμα, ἡ κορυφὴ τῆς ἱεραρχίας.

Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα εἴταν σχεδὸν φυσικὸ νὰ ἔρθουν στὴν ἐπιφάνεια ὅλες αὐτὲς οἱ ἱστορίες, τὶς ὁποῖες συναντοῦμε στὰ γράμματα τοῦ Πίκκολου καὶ τοῦ Σ.Π., ἀλλὰ καὶ δημοσιευμένες στὶς σελίδες τῆς «Μέλισσας», γιὰ καταχρήσεις, χρέη, κοκκονίτσες καὶ τὰ παρόμοια. Δὲν γνωρίζουμε, οὔτε ἄλλωστε ἐνδιαφέρει ἐδῶ, ἂν οἱ κατηγορίες αὐτὲς ἀνταποκρίνονται στὴν πραγματικότητά. Πρόκειται γιὰ συνηθισμένες καταστάσεις καὶ γιὰ κοινὸς τύπος τῆς πολεμικῆς, ὅπως τὴν ἀσχοῦν καὶ οἱ δύο παρταξέεις³⁸. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἀντίπαλους τοῦ Ἰλαρίωνα ἀπέδωσαν τὸ ζῆλο του ἐναντίον τῶν νεωτεριστῶν στὴ μεγάλη φιλοδοξία του νὰ «ἱεραρχεῖσαι» καὶ ἔτσι ἂν ἔχουν τὰ πράγματα, τοῦτο σημαίνει ὅτι αὐτοῦ τοῦ εἵδους ὁ ζῆλος εἴταν ἀρεστός, ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, στὴν κορυφὴ τῆς Ἐκκλησίας, σὲ καιροὺς ὅπου τὸ Πατριαρχεῖο σκληραίνει τὴ στάση του ἀπέναντι πρὸς ὅλους τοὺς νεωτερισμοὺς πού θεωρεῖται ὅτι ἀπειλοῦν τὶς παραδοσιακὲς ἰσορροπίες.

Ἡ σκληρυνση τῆς στάσης τῆς Ἐκκλησίας ἀπέναντι πρὸς νεωτερικὰ κινήματα ἀποτυπώνεται μὲ χαρακτηριστικὸ τρόπο στὴν πατριαρχικὴ ἐγκύκλιος τοῦ Μαρτίου 1819 γιὰ τὰ θέματα τῆς παιδείας³⁹. Τὸ κείμενο αὐτό, ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα πού ὑπόγραψε ὁ Γρηγόριος Ε' στὴν

πὺν νὰ ἀναδειχθεῖ καὶ τὸ νόημα τῶν προσπαθειῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ σ' αὐτὸν τὸν τομέα: οἱ φορεῖς του θὰ ὑπογραμμίσουν, κυρίως, τὰ θέματα τῆς ἰσότητος καὶ τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης, ἐνῶ ἡ Ἐκκλησία καὶ οἱ παραδοσιακὲς δυνάμεις ἀντλοῦν, κατὰ κανόνα, ἀπὸ τὰ ἴδια κείμενα, τὰ ἐπιχειρήματα πού στηρίζουν τὴν ὑποταγὴ στὶς καταστημένες ἱεραρχίες· ἡ σύμπτωση στὸ θέμα τῆς μετάφρασης τῶν Γραφῶν δὲν ἐξαφανίζει τὶς πραγματικὲς ἀντιθέσεις.

38. Λίγα χρόνια νεώτερα, τὰ ἴδια ἀκριβῶς εἶχαν γραφτεῖ γιὰ τὸν Κοραῖ: χρεωκοπίες, καταχρήσεις, «ἐταῖρες»· βλ. Β. Σκουβαράς, Ἐνέκδοτα ἀντιγοραϊκὰ κείμενα, Ἄρρανος

εἰς Α. Κοραῖν», Ἄθ. 1965, σ. 280.

39. Ἐκδοσὴ τῆς Ἐγκυκλίου, σὲ μεγάλο μονόφυλλο, ἔγινε τὸ 1819, στὸ Πατριαρχικὸ Τυπογραφεῖο· πβ. Γκίνης-Μέξας, τ. Γ', ἀρ. 10131. Ἀναδημοσιεύθηκε στὰ περιοδικὰ «Καλλιόπη», τ. Α', 1819, σ. 217-221 καὶ «Μέλισσα», τ. Β', 1820, σ. 218-229 (οἱ ἐκδότες τῆς Μέλισσας πρόταξαν ἓνα μικρὸ εἰρωνικὸ σημεῖωμα: «θαυμάσιος φιλόλογος φαίνεται ὁ ἄρχων Γραμματικὸς τοῦ Πατριαρχείου. Φρονιμώτατοι φαίνονται καὶ οἱ ἄγιοι δεσπότες, ὅσοι τὸ ὑπέγραψαν»). Τελευταία, σχολιασμένη, ἔκδοσὴ τῆς Ἐγκυκλίου, ἀπὸ τὸν Κ. Θ. Δημαρεῖ, Ὁ Κοραῖς καὶ ἡ ἐποχὴ του, Ἄθ. 1953, σ. 299-304.

τρίτη πατριαρχία του⁴⁰, παρέχει τὸ θεωρητικὸ πλαίσιο καὶ ἀποτελεῖ τὸ σημεῖο ἐκκίνησης γιὰ τὶς ἐνέργειες ποὺ ὀργανώθηκαν ἐναντίον τῶν νεωτεριστῶν στὰ χρόνια 1819-1821. Στόχος τῆς ἐγκυκλίου: ἡ διδασκαλία τῶν ἐπιστημῶν, τὰ μαθηματικά, οἱ νέες γλωσσικὲς θεωρίες καὶ ἡ συνήθεια νὰ βαπτίζονται τὰ παιδιὰ μὲ ἀρχαιοελληνικὰ ὀνόματα. "Ὁ ἀν καὶ δὲν κατονομάζονται ἄμεσα, ὁ Κοραΐς, ἡ διδασκαλία του καὶ οἱ ὀπαδοὶ του, τὸ «κοραϊκὸν κόμμα», ὅπως θὰ τοὺς ἀποκαλέσει, λίγο ἀργότερα, ὁ Ἰλαρίων⁴¹, ἀποτελοῦν τὸ διάφανο ἀντικείμενο ἐναντίον τοῦ ὁποῦ στρέφεται ἡ πατριαρχικὴ ἀποδοκιμασία⁴².

Ἐξειδικευμένη στὰ θέματα τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς διακίνησης τοῦ βιβλίου, ἡ νέα αὐτὴ πολιτικὴ ἐκφράστηκε μὲ ἓνα σχέδιο μεγαλεπήβολο, ἀλλὰ ποὺ ἐκ τῶν πραγμάτων δὲν μποροῦσε νὰ πραγματοποιηθεῖ, καὶ μὲ συγκεκριμένα μέτρα τὰ ὁποῖα φαίνεται ὅτι ἐφαρμόστηκαν. Τὸ σχέδιο διατυπώθηκε στὴν «ἀπανταχοῦσα» ποὺ δημοσιεύτηκε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1820 γιὰ νὰ ἐξαγγεῖλει τὴν ἀνακίνηση τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου· τὰ συγκεκριμένα μέτρα μορφοποιήθηκαν μὲ τὴν ἐπιβολὴ λογοκρισίας στὰ βιβλία ποὺ κυκλοφοροῦσαν στὴν Κωνσταντινούπολη.

Ἡ «ἀπανταχοῦσα», ποὺ κυκλοφόρησε μὲ μορφὴ φυλλαδίου⁴³, εἶναι ἓνα φαινομενικὰ ἀντιφατικὸ κείμενο. Δείχνει νὰ ἐνσωματώνει, στὸ ἐπίπεδο τῆς ὀνοματολογίας τουλάχιστον, στοιχεῖα τῆς ἰδεολογίας καὶ τῆς προπαγάνδας τοῦ Διαφωτισμοῦ καί, ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ, δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι δὲν ἐναρμονίζεται, σὲ ὅλα τὰ σημεῖα, μὲ τὰ πλαίσια ποὺ καθόριζε ἡ Ἐγκύκλιος τοῦ 1819. Δὲν πρόκειται μόνον, ὅπως θὰ μποροῦσε νὰ

40. Λίγο ἀργότερα, θὰ ἐκδοθεῖ ἡ πατριαρχικὴ ἐγκύκλιος ποὺ ἀπαγόρευε τὴν ἐπικοινωνία τῶν ὀρθοδόξων μὲ τοὺς δυτικὸς στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴν εἴσοδο τῶν πρώτων αἰεὶ τὰς φραγκικὰς λωταρίας καὶ καφεταρίας» βλ. Τ. Γριτσόπουλος, *Μητροπολίτης Ἀμυκλῶν καὶ Τριπολιτζᾶς Δανιὴλ Παναγιωτόπουλος*, π. «Θεολογία», τ. Α' 1959, σ. 265-267.

41. Σὲ γράμμα του τοῦ 1823· βλ. Ν. Βάμβας, *Ἀντεπίκρισις εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ ... Κωνσταντίνου ἐξ Οἰκονόμων ἐπίκρισιν*, Ἀθ. 1839, σ. 38.

42. Πβ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, Ἀθ. 1980, σ.

367· ἀνάλυση τῆς ἐγκυκλίου, αὐτ., σ. 366-368.

43. *Τοῖς ἀπανταχοῦ εὐρισκομένοις ὁμογενέσιν ὅσοι τῆς τοῦ Γένους δόξης καὶ ὀφελείας. Ζηλωταὶ τυγχάνουσιν. Ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ἐν τῷ τοῦ Γένους Ἑλληνικῷ Τυπογραφείῳ. Ἐν Ἐτει. αὐκ'.* (16ο, σ. 27). Τὸ κείμενο ἀναδημοσιεύτηκε τὸν ἴδιον καὶ τὸν ἐπόμενον χρόνον στὰ ἑλληνικὰ περιοδικὰ «Καλλιόπη», τ. Β', τχ. 16 (Βιέννη, 15 Αὐγούστου 1820), σ. 145-151· «Φιλολογικὸς Τηλέγραφος», ἀρ. 15 (Βιέννη, 15 Αὐγούστου 1820), σ. 125-136· καὶ «Μέλισσα», τ. Γ', Παρίσι 1821, σ. 250-262.

θεωρήσει κανείς, για άπλη χρησιμοποίηση κοινῶν τρόπων και ιδεολογικῶν μοτίβων πού εἶχαν ἀρχίσει πιά νά γίνονται ἐνιαῖα ἀποδεκτά ἀπό τὸ σύνολο τῆς προοδευτικῆς καί τῆς συντηρητικῆς λογιόσύνης. Πρόκειται καί γιά μιὰ νέα ἀντίληψη, πού διαμορφώνεται σέ ὀρισμένους ἡγετικούς ἐκκλησιαστικούς κύκλους, ἀναφορικὰ μὲ τὰ θέματα τῆς παιδείας: προσαρμογὴ στὶς νέες πραγματικότητες καί αὐστηρὸς ἔλεγχός τους.

Τὰ στοιχεῖα, ἀκριβῶς, τοῦ ἐλέγχου τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ὅπως διατυπώνονται στὴν «ἀπανταχοῦσα», εἶναι ἐκεῖνα πού προκάλεσαν τὴν προσοχὴ καί τὶς ἀντιδράσεις τῶν φιλελεύθερων διανοουμένων. Οἱ αὐταρχικὲς ἀντιλήψεις γιά τὶς ἀρχές πού πρέπει νά διέπουν τὴν καλὴ λειτουργία τῆς τυπογραφίας (: «ἡ κλεῖς τῆς Τυπογραφίας εὐρίσκεται ἐν χερσὶ βασιλέως, καί τὴν ἀνοίγει διὰ νά εἶναι κοιτῶν τῶν Μουσῶν, καί τὴν κλείει, ὅταν γένηται πίθος Πανδώρου»⁴⁴), συνδυάζονται μὲ πολὺ σαφεῖς προδιαγραφές γιά τὰ κείμενα πού θὰ μπορούν νά ἐκδίδονται στὸ πατριαρχικὸ τυπογραφεῖο: «νὰ καρπούμεθα τὰ ἐκ τῆς τυπογραφίας καλὰ, νὰ ἀποφεύγωμεν πᾶν ὅτι δύναται νὰ συσκιάσῃ τὴν λαμπρότητα τῆς ἀκραιφνοῦς ἡμῶν ὑποταγῆς [στὸ σουλτάνο] διὰ τῆς ἐκδόσεως βιβλίων ἀντιφρονούντων»⁴⁵. Κάποιες ἄλλες διατυπώσεις ἔδειχναν ποιούς, ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες διανοούμενους, θεωροῦσε, ὁ συντάκτης τῆς «ἀπανταχοῦσας», ἀντιπάλους τῆς κατευθυνόμενης ἀπὸ τὴν ἐκκλησία προσπάθειας: «κατασιγάσθωσαν, ὅσοι δι' ἀπειροκαλίαν καί γνώμης μοχθηρίαν τολμῶσι νὰ καθάπτωνται τῶν Ἐκκλησιαστικῶς καί πολιτικῶς τοῦ Γένους προῖσταμένων»· αὐτοὶ κατονομάζονται καί πῶς συγκεκριμένα στὴν τελευταία φράση τοῦ κειμένου: εἶναι «τινὲς τῶν ἐν Εὐρώπῃ καθ' ἡμετέραν ἀτυχίαν ὁμογενῶν»⁴⁶.

Παράλληλα μὲ ὅλα αὐτά, ὑπάρχει, στὴν «ἀπανταχοῦσα», ἡ ὑποτύπωση ἐνὸς εὐρύτερου σχεδίου: νὰ συγκεντρωθεῖ, στὸ ἀνακαινισμένο πατριαρχικὸ τυπογραφεῖο, ἡ παραγωγὴ τοῦ συνόλου τῶν βιβλίων πού

44. *Τοῖς ἀπανταχοῦ εὐρισκομένοις*, ὁ.π., σ. 12.

45. *αὐτ.*, σ. 14. Μιὰ παράγραφος τῆς ἀπανταχοῦσας ἔδειχνε, εὐγλωττα, στοὺς συγχρόνους, ποιά εἶταν τὰ ἔρια μέσα στὰ ὁποῖα μπορούσε (ἢ: ἤθελε, ὅπως ἔγραψαν τότε οἱ ἀντίπαλοι) νὰ κινηθεῖ ἡ «Τυπογραφία τοῦ Γένους»: «Ζήτω ὁ Γαληνότατος καί Κραταιότατος ἡμῶν ΑΝΑΞ, ἡ Κορωνίς τῶν

προκατόχων αὐτοῦ Μεγάλων Βασιλέων· ὁ ἀκριβῆς φύλαξ τῆς Δικαιοσύνης καί Ἐπιεικείας· ὁ εὐσπλαγχνικώτατος καί ἡρωικώτατος ΣΟΥΛΤΑΝ ΜΑΧΜΟΥΤ Β'. Εἴη τὸ κράτος αὐτοῦ διαωνίζον, καί θριαμβεῦον κατὰ πάντων τῶν ἐναντίων» (*αὐτ.* σ. 13).

46. «κατασιγάσθωσαν», *αὐτ.*, σ. 24· «τινὲς τῶν ἐν Εὐρώπῃ», *αὐτ.*, σ. 27.

ἐκδίδονται ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας συγγραφεῖς καὶ μεταφραστὲς. Τὰ σχετικὰ ἐπιχειρήματα εἶναι διατυπωμένα μὲ τρόπο πού φανερώνει πατριωτισμὸ καὶ φροντίδα γιὰ τὴ δόξα τοῦ Γένους: θὰ εἶναι τιμὴ γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἂν τὰ βιβλία τῶν Ἑλλήνων φέρουν στὴν προμετωπίδα τους, μαζὶ μὲ τὰ ἑλληνικὰ ὀνόματα τῶν συγγραφέων τους, καὶ ὄνομα ἑλληνικοῦ τυπογραφείου: «ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐν τῷ Ἑλληνικῷ τοῦ Γένους Τυπογραφείῳ»⁴⁷.

Οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Διαφωτισμοῦ, πού εἶχαν πολλοὺς λόγους νὰ δυσπιστοῦν ἀπέναντι σὲ πρωτοβουλίες αὐτοῦ τοῦ εἴδους, ἀπάντησαν ἀμέσως ὅτι ἡ Κωνσταντινούπολη δὲν εἶναι ὅλη ἡ Ἑλλάδα, ὅτι τυπογραφεῖα ὑπάρχουν πιά καὶ στὴ Χίο καὶ στὶς Κυδωνίες⁴⁸ καὶ ὅτι, πίσω ἀπὸ τὴν πρόσκληση τῆς «ἀπανταχούσας», κρύβεται ἡ πρόθεση νὰ συγκεντρωθοῦν οἱ τυπογραφικὲς δραστηριότητες στὴν Κωνσταντινούπολη, γιὰ νὰ μποροῦν νὰ λογοκρίνονται εὐκολότερα.

Οἱ ἀντιδράσεις στὸ κείμενο καὶ στὰ σχέδια τῆς «ἀπανταχούσας» προῆλθαν, κυρίως, ἀπὸ τοὺς κοραϊκοὺς κύκλους καὶ ὑπῆρξαν ἐξαιρετικὰ ἔντονες. Ἡ ἐκδόσή της ἀγγέλθηκε καὶ σχολιάστηκε εἰρωνικὰ ἀπὸ τοὺς ἐκδότες τοῦ Λόγιου Ἑρμῆ, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1820⁴⁹. Τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ, ἢ λίγο ἀργότερα, πρέπει νὰ ἔφτασαν στὸ Παρίσι οἱ ἀνησυχητικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν τροπὴ πού ἔπαιρναν τὰ πράγματα στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἀρχῆς Ὀκτωβρίου ὁ Κοραῆς θὰ ἐκφράσει τὸν φόβο ὅτι («ὁ Ταρτουφισμὸς»), πού ἐκδηλώθηκε μὲ τὸ βίαιο κλείσιμο τοῦ Φιλολογικοῦ Γυμνασίου τῆς Σμύρνης, «δὲν περιορίζεται εἰς μόνην τὴν Σμύρνην καὶ τὸν Ἐπίσκοπόν της ἀλλ' ἐκτείνεται καὶ μέχρι τῶν ἀνωτέρων· φοβοῦμαι μὴν ἀπεφάσισαν ν' ἀφήσωσιν ὀλοτέλα τὴν Εὐαγγελικὴν ὁδόν, τῆς ὁποίας τὸ στενὸν τοὺς θλίβει, καὶ ἀντὶ ἱερέων τοῦ Χριστοῦ, νὰ κατασταθῶσι ἀληθῶς ἱερεῖς τῆς αἰσχύνης. Ἡ ἐλευσινὴ καὶ ἐν ταυτῷ γελοία πρόσκλησις τοῦ Ἰππαρίωνος, μοῦ ἐμπνέει μάλιστα τοὺς τοιούτους φόβους»⁵⁰. «Πρόσκλησις», εἶναι, βέβαια, ἡ «ἀπανταχοῦσα» καὶ Ἰππαρίων, ὁ Ἰλαρίων ὁ σιναῖτης⁵¹. Τὸν ἴδιο μῆνα ὁ Κ. Κοκ-

47. αὐτ., σ. 22-24.

48. «Ἑρμῆς ὁ Λόγιος», σ. 488· «Μέλισσα», τ. Γ' 1821, σ. 265. Βλ. καὶ Σπ. Κ. Παπαγεώργιος, *Τοῦ μητροπολίτου Ἀρτης Ἰγνατίου ἀλληλογραφία*, «Ἐπετηρὶς Παρνασσοῦ», τ. Π', 1917, σ. 225 καὶ ἐδῶ, σ. 599, στὸ γράμμα τοῦ Σ.Π.

49. «Ἑρμῆς ὁ Λόγιος», 1820, σ. 487-488.

50. Α. Κοραῆς, *Ἐπιστολαί*, ὅ.π., τ. Γ2, 1886, σ. 726.

51. Ὁ Ἰππαρίων (καὶ συντομογραφικά: Ἰππ. καὶ Ἰππαρ.) πού ἀπαντᾷ συχνὰ στὰ γράμματα τοῦ Κοραῆ πρὸς τὸν Κ. Κοκκινιάκη (*Ἐπιστολαί*, ὅ.π.,

κινάκης βρίσκει ἀφορμὴ νὰ ἐλέγξει, αὐστηρά, τοὺς συντάκτες τῆς ἀπανταχοῦσας, «ἀνδράρια ἐξησκημένα εἰς τὸ νὰ διαστρέφωσιν ἡλιθίως ὄλους τοὺς λόγους καὶ τὰς πράξεις μας εἰς ἀθεΐας, καὶ δὲν ἐξεύρω πόσας ἄλλας κακίας»⁵².

Λίγους μῆνες ἀργότερα, τὸ περιοδικὸ «Μέλισσα» ἀναδημοσιεύει, ἀκέραια, τὴν «ἀπανταχοῦσα» γιὰ νὰ τὴν στηλιτεύσει μὲ δριμύτητα⁵³. Ἐνα εἰρωνικὸ εἰσαγωγικὸ κείμενο τοῦ Κ. Νικολόπουλου φανερώνει καλὰ τὶς ἀντιδράσεις ποὺ προκάλεσε, σ' ἓνα τμῆμα τῆς ἐλληνικῆς λογιόσυνης, τὸ κωνσταντινουπολίτικο φυλλάδιον⁵⁴. Ἡ κριτικὴ ποὺ ἀκολου-

τ. Γ2, σ. 720, 726, 728, 729, 733, 734) εἶναι πάντα ὁ Ἰακρίων ὁ σιναιΐτης (καὶ ὄχι ὁ Σουλτάνος τῶν Τούρκων, ὅπως σημειώνεται στὸ εὔρετήριον τῶν Ἀπάντων τοῦ Κοραῆ, ἔκδ. Γ. Βαλέτα, τ. Β2, Ἀθ. 1965, σ. 813β).

52. «Ἐρμῆς ὁ Λόγιος», τχ. 20 (15 Ὀκτωβρίου 1820), σ. 626-630. Ὁ Κοραῆς ἔσπευσε ἀμέσως νὰ ἐκφράσει τὴν ἰκανοποίησή του στὸν συγγραφέα τοῦ ἄρθρου: «ὁ τελευταῖος Ἐρμῆς σου μὲ εὐφρανε διὰ τὴν κατὰ τοῦ τυφλοῦ θεωροῦ καταφοράν» (*Ἐπιστολαί*, ὁ.π., τ. Γ2, σ. 732). Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ὁ Κοδρικῆς σχολιάζει εἰρωνικά, σὲ γράμμα τοῦ πρὸς τὸν Δ. Ποστολάκα, τὸ δημοσίευμα τοῦ Κοκκινάκη, τὸ ὁποῖο ἀποδίδει στὴν ὀργὴ τῶν κοραϊστῶν γιὰ τὸ ὄνομα τοῦ Κοραῆ δὲν μνημονεύθηκε στὴν ἀρμόζουσα θέσιν ἀπὸ τὸν συγγραφέα τῆς «ἀπανταχοῦσας» βλ. Φ. Κ. Μπουμπουλίδης, *Ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ τοῦ Παν. Κοδρικῆ πρὸς τὸν Δημ. Ποστολάκα*, «ΕΕΦΣΠΑ», τ. ΚΑ', 1970/1, σ. 83, 86-87. Οἱ κοραϊστῆς, πάλι, θεωροῦν ὅτι ὁ Κοδρικῆς εἶχε χολωθεῖ ἐναντίον τοῦ Ἰακρίωνα, ἐπειδὴ τὸ ὄνομά του εἶχε παραληφθεῖ ἀπὸ τὸν κατάλογο τῶν σημαντικῶν λογίων ποὺ περιέχεται στὴν «ἀπανταχοῦσα» βλ. «Ἐρμῆς ὁ Λόγιος», 1821, σ. 218. Πάντα αὕτῃ ἡ μανία νὰ ἀποδίδονται σὲ μι-

κροφιλοτιμίες, ἀντιπαράθεσις τῶν ὁποίων τὸ ἀντικείμενο εἶταν πολὺ πιὸ σημαντικό.

53. «Μέλισσα», τ. Γ', 1821, σ. 250-262. Οἱ συντάκτες τοῦ περιοδικοῦ πρόσθεσαν στὸ κείμενο ἄφθονες δόσεις θαυμαστικῶν γιὰ νὰ ἐπισύρουν τὴν προσοχὴ στὰ σημεῖα ποὺ θεωροῦν διαβλητά.

54. αὐτ., σ. 249-250. Ὁ Νικολόπουλος ὑπογράφει μὲ τὰ ἀρχικὰ ψευδωνύμου του: Ἀ[γαθόφρων] Α[καδεαίμιονος]. Μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε βέβαιο ὅτι ἀντλεῖ στοιχεῖα ἀπὸ τὸ γράμμα τοῦ Σ.Π. Δεῖγμα γραφῆς τοῦ Νικολόπουλου: «Βλέπομεν δὲ τρανῶς ὅτι ὁ κύριος Ἰακρίων ἐστὶν ἀληθῆς ρήτωρ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας καὶ χαίρομεν, ὅτι οἱ μεγάλοι καὶ λαμπροὶ Δεσπότες τοῦ γένους ἐξελέξαντο, καὶ κατέστησαν συνήγορον, ἄνδρα ὄντως Ἑλληνικώτατον, ἱερέα σωφρονέστατον, ὀλολύζοντα, ὑπέρλαμπρον, καὶ βοῶντα μετ' ἐνθουσιασμοῦ: "Ζήτω ὁ ...! κτλ. κτλ." Ὁ ἐλληνικῶν φρονιμάτων ἀνάπλεος Ἰακρίων μιμεῖται θαυμασίως τὸν ἀθάνατον Δημοσθένην, ὅστις ἠγάπα τὸν Φίλιππον καὶ πάντας τοὺς Μακεδόνας, καὶ ἐβόησε πολλὰκις ἐνώπιον ἀπάντων τῶν Ἀθηναίων: "Ζήτω ὁ Φίλιππος ὁ κραταιώτατος, ὁ ἀκριβῆς φύλαξ τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἐπιεικίας! Ζῆξωσαν οἱ δεσπότες καὶ κύριοι

θεϊ, με υπογραφή: «Ζ.Ψ.Ξ. έραστής τῶν Μουσῶν»⁵⁵, έλέγχει, σχεδόν φράση με φράση, και χωρίς υπερβολική καλοπιστία, τήν «τρομακτικήν άπεραντολογία», («τὸ άκριτον και άπειρόκαλον», τήν «ήλιθίαν και δουλικωτάτην ύποταγήν» που χαρακτηρίζουν τὸν συγγραφέα τοῦ φυλλαδίου. Ἄλλὰ τὸ πραγματικὸ αντίκειμενο τῆς διαμάχης θά άναδειχθεῖ, φωτίζοντας τις δύο διαμετρικὰ αντίθετες αντίληψεις που άντιπαρατίθενται, όταν ὁ Ζ.Ψ.Ξ. θά άναιρέσει τήν διατύπωση τῆς άπανταχούσας ὅτι «ή κλεις τῆς τυπογραφίας κεῖται έν χειρσὶ βασιλέως»: Ἄ' Εγὼ έμαθα», γράφει ὁ Ζ.Ψ.Ξ., «ὅτι εἰς τριῶν ειδῶν τόπους ύφίσταται ή τυπογραφία. Α'. Ὅπου ή κλεις της κεῖται, ὅχι έν χειρσὶ βασιλέως, άλλ' έν χειρσὶ νόμων, και έν χειρσὶ κάθε πολίτου, διὰ νά γράφη και νά φρονῆ ὅ,τι θέλει κατὰ τὸ δικαίωμα τῆς φυσικῆς έλευθερίας, παιδευόμενος από τοὺς υπερασπιστὰς τῆς πολιτείας νόμους μόνον αν βλασφημήση, ή συκοφαντήση, και ὅχι αν γράψη πᾶσαν αλήθειαν, και πειράξη τήν άμέλειαν ή άδικίαν τοῦ δεῖνος ή δεῖνος προὔχοντος, έπισκοπῶν τὰ δημόσια πράγματα. Β'. Ὅπου ή κλεις κεῖται τῷ ὄντι έν χειρσὶ βασιλέως, και διοικεῖται κατὰ τὰ άτομικὰ τοῦ βασιλέως φῶτα και τήν προαίρεσιν. Γ'. Ὅπου ὁ βασιλεὺς οὔτε έφρόντισε ποτέ, οὔτε φροντίζει περι τυπογραφίας, και μάλιστα αλλογλώσσου, οὔτε ήξεύρει αν ἔχη κλειδα ή ὅχι, άλλὰ χωρίς νά τήν ζητήση, τοῦ τήν χαλκεύουν και τήν προσφέρουν άβούλως ύποβασιλίσκοι ύποβασιλέων πενθιμοσχήμενες' έν ᾧ εἰμποροῦσαν νά φωτίσουν τὸν λαὸν με ήσυχον άνεσιν, αυξάνουσι τήν βαρύτητα τοῦ ζυγοῦ του, και με πρόφασιν πατρικῆς ὀδηγίας, διαιωρίζουν τήν τυφλότητα τοῦ ἔθνους των. Ἡ αλήθεια έφυγαδεύθη από εκεῖ. Ἐκεῖ ή υπόκρισις θριαμβεύει, αναθεματίζεται τὸ έλεύθερον φρόνημα, καιόνται

τῶν Ἑλλήνων, οἱ λαμπρότατοι και χαριτόβροντοι τῆς Ἑλλάδος άστέρες! κτλ.» Ἡ μίμησις τοῦ σοφοῦ Ἰλαρίωνος οὐκ ἔστι δουλοπρεπής, άλλὰ τῷ ὄντι Ἑλληνική και συνηγόρω τοιούτω πρέπουσα. Ὅθεν και ήμεῖς, εὔγνωμονοῦντες ως γνήσια τέκνα τῆς Ἑλλάδος, βοῶμεν εἰλικρινῶς: «Ζήτω αἰωνίως ὁ φιλογενέστατος Ἰλαρίων, τὸ καύχημα τῆς Κωνσταντινουπόλεως!»...

55. «Μέλισσα», τ. Γ', 1821, σ. 263-274. Ὁ Ζ.Ψ.Ξ. γράφει ὅτι γεννήθηκε στην Κωνσταντινουπόλη (σ. 271) και ὅτι μένει στὸ Παρίσι (σ. 263), άλλὰ ἴσως και αυτὰ, ὅπως και τὰ άρχικὰ με

τὰ ὁποῖα υπογράφεται, νά ἔχουν ένταχθεῖ στὸ κείμενο για νά δυσκολέψουν τήν ταύτισή του. Ὁ Στ. Καρατζᾶς, Κοραῆς και Νικολόπουλος, Ἄθ. 1949, σ. 36 (πβ. τοῦ ἴδιου, Ὁ Ἀραθόφρων Λακεδαιμόνιος και τὸ παρισινὸ περιοδικὸ «Μέλισσα», π. «Πελοποννησιακά», τ. Γ', 1959, σ. 242) θεωρεῖ πὼς ὁ Ζ.Ψ.Ξ. εἶναι ὁ Κοραῆς· δὲν μοῦ φαίνεται πιθανό. Ἐπίσης δὲν εἶναι ὀρθή ή ταύτιση που προτείνεται στὰ ἴδια δημοσιεύματα (άντίστοιχα, σ. 361 και 260-261): Χριστόφορος Χριστιανουπόλιτης = Ἰλαρίων σινάιτης· πρόκειται για τὸν Π. Κοδρικὰ.

τὰ φύλλα, καὶ μένουν τὰ πράγματα. Ποία εἶναι ἡ ὀρθότερα ἀπὸ τὰς τρεῖς κατηγορίας καὶ ἡ Κωνσταντινούπολις εἰς ποίαν ὑπάγεται ἄς τὸ μαντεύσῃ ὁ ἀναγνώστης»⁵⁶.

Ἄρχες τοῦ 1821, σὲ ἓνα διάλογό του, ὁ Κοραῆς θὰ ἀνανεώσει τὴν ἀποδοκιμασία του γιὰ τὸ φυλλάδιο καὶ τὸν συγγραφέα του⁵⁷. Ἡ «ἀπανταχοῦσα» εἶχε συντελέσει πολὺ γιὰ νὰ ἐδραιωθεῖ, στὴ συνείδηση τῶν νεωτεριστῶν, ἡ κακὴ φήμη τοῦ Ἰλαρίωνα ὡς ἐχθροῦ τῶν φώτων. Πέρα ἀπὸ τὶς προσωπικὲς ἀντιπαλότητες, ποὺ ὀπωσδήποτε ὑπῆρχαν, ἀλλὰ οἱ ὁποῖες, μόνες τους, δὲν ἀρκοῦν γιὰ νὰ ἐξηγηθεῖ ἡ διάσταση ποὺ δόθηκε στὶς σχετικὲς ἐκδηλώσεις, τὸ ἰδεολογικὸ κλίμα ποὺ ἐξέφραζε τὸ φυλλάδιο τοῦ Ἰλαρίωνα, καὶ ἡ διαφαινόμενη, κάτω ἀπὸ τὶς ἐπιδέξιες διατυπώσεις, ἀπειλή, εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ἀνησύχησε τοὺς προοδευτικὸς διανοούμενους. Οἱ πληροφορίες ὅτι, στὴν Κωνσταντινούπολη, ἐπιβλήθηκε λογοκρισία στὰ βιβλία, ἐπιβεβαίωσαν τὸ βάσιμο τῶν φόβων τους.

Καὶ γιὰ τὰ θέματα τῆς λογοκρισίας τοῦ 1820 ὅσα γνωρίζαμε εἶταν κάπως ἀχνά⁵⁸. Οἱ πληροφορίες ποὺ μποροῦμε νὰ ἀντλήσουμε ἀπὸ τὰ ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Πίγκολου καὶ τοῦ Σ. Π. ἐπιτρέπουν νὰ ἀναπαρστήσουμε, ὡς ἓνα βαθμὸ, τὴ σειρά τῶν σχετικῶν περιστατικῶν.

Ἡ ἀρχὴ φαίνεται ὅτι ἔγινε μὲ τὴν ἔκδοση, τὴν ἀνοιξὴ ἢ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1820⁵⁹, «πατριαρχικῆς προσταγῆς», πρὸς τοὺς βιβλιοπώλες τῆς Κωνσταντινούπολης⁶⁰, «νὰ μὴν πωλοῦν κανέν βιβλίον», ἂν δὲν ἔχει

56. «Μέλισσα», τ. Γ', σ. 268-269. Ἐπισημαίνω τὶς διατυπώσεις τῆς τρίτης ἐκδοχῆς, ὅπου ὁ Ζ. Ψ. Ξ. ὑπαινίσσεται ὅτι οἱ Τοῦρκοι, ἀδιάφοροι γιὰ τὰ θέματα τῆς ἐλληνικῆς τυπογραφίας, ὑποκινοῦνται νὰ παρεμβῶν ἀπὸ ἐκείνους ποὺ «δικαιωνίζουσι τὴν τυφλότητα τοῦ ἔθνους των».

57. Ἐπισημαίνω καὶ Νικολάου Διάλογος, «Ἐρμῆς ὁ Λόγιος», 1821, σ. 20.

58. Πβ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, Ἀθ. 1980, πολλ., ἰδιαιτέρως στὴ σ. 450. R. Clogg, *Some Protestant Tracts Printed at the Press of the Ecumenical Patriarchate in Constantinople*, «Eastern Churches Review», τ. Β', 1968, σ. 153 ἐξ.

59. Γιὰ τὴ χρονολόγησιν στηρίζο-

μαι στὴν πληροφορία τοῦ Σ. Π. (ἐδῶ, σ. 600), ὅτι ἡ πατριαρχικὴ πράξις εἶναι μεταγενέστερη ἀπὸ τὴν ἀνάθεση, στὸν Ἰλαρίωνα, τῆς ἐπιστασίας τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου, δηλαδὴ μετὰ τὸν Μάρτιο ἢ Ἀπρίλιο τοῦ 1820 ὅποτε ἄρχισε ἡ ἀναδιοργάνωσις τῆς τυπογραφίας· πβ. Γ. Γ. Παππαδόπουλος-Γ. Π. Ἀγγελόπουλος, *Τὰ κατὰ τὸν αἰσίδιμον... Γρηγόριον Ε'*, τ. Α', Ἀθ. 1865, σ. 174-179. Σπ. Παπαγεώργιος, *Τοῦ μητροπολίτου Ἄρτης Ἰγνατίου Α' ἀλληλογραφία*, ἔ.π., σ. 225.

60. Καὶ ὁ Ν. Πίγκολος καὶ ὁ Σ. Π. μιλοῦν στὰ γράμματά τους μόνο γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἀπὸ τὰ συμφραζόμενά τους συνάγεται ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ μέτρα ποὺ ἔχουν ἰσχὺ

πρώτα υποβλήθει σὲ ἐκκλησιαστικὸ ἔλεγχον⁶¹. Φαίνεται ὅτι στὴν ἴδια πατριαρχικὴ ἐκδοσὴ ὁρίζονταν πῶς τὴν εὐθύνη γιὰ τὸν ἔλεγχον τῆς ὀρθοδοξίας τῶν βιβλίων θὰ τὴν εἶχε ὁ Ἰακρίων. Στὴν «προσταγῆ» αὐτὴν πρέπει νὰ ἀναφέρεται καὶ ὁ Κ. Κούμας ὅταν γράφει ὅτι «τὰ βιβλία ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ καθυπεβλήθησαν εἰς αὐστηρὸν λογοκριτὴν μὲ δικτατωρικὴν ἰσχύν, εἰς τὸν πρώην Συναίτην Ἰακρίωνα, εἰδήμονα τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, ἐπιθυμοῦντα νὰ ἀρχιερατεῦσῃ»⁶². Ὁ Πίκκολος, προσωποποιώντας στὸ ἔπακρον τὰ πράγματα, συμπληρώνει, στὸ γράμμα του ὅτι ὁ Ἰακρίων, («ὁ ἅγιος Μουλαρίων»), εἶταν ἐκεῖνος ποῦ προκάλεσε τὴν πατριαρχικὴ ἀπόφαση⁶³.

Τὸ κείμενο τῆς «προσταγῆς» λανθάνει. Μποροῦμε νὰ υποθέσουμε, εὐλόγα, ὅτι τὸ περιεχόμενό της θὰ εἶταν παρεμφερὲς πρὸς τὸ περιεχόμενον ἀνάλογης πατριαρχικῆς ἐγκυκλίου τοῦ 1798—πατριάρχης εἶταν καὶ τότε ὁ Γρηγόριος Ε'—γιὰ τὸν ἔλεγχον τῶν βιβλίων ποῦ κυκλοφοροῦσαν στὴν καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή⁶⁴.

Ἡ πατριαρχικὴ ἀπόφαση πρέπει νὰ ἐφαρμόστηκε· στὸ γράμμα του πρὸς τὸν Κ. Νικολόπουλο, ὁ Σ.Π. ἀναφέρει ρητά: ὁ Ἰακρίων «περιέρχεται τὰ βιβλιοπωλεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως, διὰ νὰ ἰδῆ μήπως ἦλθε κανένα βιβλίον· ὅσα δὲν συμφωνοῦσι μὲ τὸ πνεῦμα τῆς ἀγρυπτείας, τὰ δημεύει ἐκ μέρους τοῦ Πατριάρχου, τὰ κακοεξηγεῖ διὰ νὰ παραδοθῶσιν εἰς τὸ πῦρ»⁶⁵. Ἐχομε, δηλαδή, παρακολούθηση τῶν βιβλιοπωλείων, δήμευση τῶν βιβλίων ποῦ θεωροῦνται ὑποπτα, γνωμοδότηση γιὰ τὰ κακόδοξα ἔντυπα καὶ καταδίκη τους. Ὑπάρχει, ἔτσι, μιὰ διαδικασία καὶ μιὰ νομότυπη κάλυψη τοῦ λογοκριτῆ Ἰακρίωνα, ὁ ὁποῖος

σὲ ὄλο τὸ κλίμα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου (βλ. ἐδῶ, σ. 597 καὶ 600). Ἄς σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι τόσο ἡ ἀπαγόρευση τῆς ἐπικοινωνίας μὲ τοὺς Δυτικούς (βλ. στὴν σημ. 40), ὅσο καὶ ἡ ἀπαγόρευση τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου, γιὰ τὴν ὁποία θὰ γίνεи λόγος στὴ συνέχεια, εἶναι μέτρα ποῦ ἀφοροῦν μόνον τὴν περιοχὴ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐπίσκοπος τῆς ὁποίας εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Πατριάρχης.

61. Ἐπιστολὴ Ν. Πίκκολου, ἐδῶ σ. 597.

62. Κ. Κούμας, *Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, τ. ΙΒ', Βιέννη

1832, σ. 514.

63. Βλ. ἐδῶ, σ. 597. Καὶ ὁ Στ. Κανέλλος θεωρεῖ τὸν Ἰακρίωνα υπεύθυνον γιὰ τὰ κατασταλτικὰ μέτρα τοῦ 1820· βλ. Κ. Iken, *Leukothea*, τ. Α', Λειψία 1825, σ. 9 καὶ 15 (=Α. Δημητρακόπουλος, *Ἐπινοηθῶσαι σφαλμάτων παρατηρηθέντων τῆ Νοελληνικῆ Φιλολογία τοῦ Κ. Σάβα*, Τεργέστη 1872, σ. 51 σημ. 1).

64. Βλ. Γ. Γ. Παππαδόπουλος - Γ. Π. Ἀγγελόπουλος, *Τὰ κατὰ τὸν... Γρηγόριον Ε'*, ὁ.π., τ. Β', 1866, σ. 495-497.

65. Βλ. ἐδῶ, σ. 600.

δὲν λειτουργεῖ ἀυθαίρετα, ὅπως γράφουν οἱ ἐπικριτές του, ἀλλὰ μέσα σὲ πλαίσια πού ἔχει ὀρίσει ἢ προϋσταμένη ἀρχή.

«Ἡ inquisition εἶναι τώρα τελεία. Τίποτε εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν δὲν ἠμπορεῖ νὰ τυπωθῆ, μήτε νὰ πωληθῆ ἂν δὲν προεξετασθῆ ἀπὸ τὸν Ἰλαρίωνα», θὰ γράψει ὁ Πίκκολος⁶⁶. Καὶ πραγματικά, ὁ συνδυασμὸς τῶν δύο λειτουργιῶν — λογοκρισία τῶν βιβλίων πού ἐκδίδονται στὴν Κωνσταντινούπολιν· ἀπαγόρευση τῆς πώλησης βιβλίων πού ἔχουν ἐκδοθεῖ ἄλλοῦ, ἂν τὸ περιεχόμενό τους δὲν ἔχει ἐλεγχθεῖ προηγουμένως — θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνεύσει, ἐδῶ, τὸν παραλληλισμὸ πού ἐπιχειρεῖται μὲ τὶς δραστηριότητες τῆς Ἱερῆς Ἐξέτασης. Ὡστόσο, ἡ ἔμφαση πού δόθηκε, ἐκείνη τὴν ἐποχή, ἀπὸ ἓνα τμήμα τῶν διανοουμένων τοῦ Διαφωτισμοῦ, στὴν πρόθεση τοῦ ἱερατείου νὰ συσταθεῖ, στὴν Κωνσταντινούπολιν, ἓνα εἶδος «ιεροῦ κριτηρίου», ὅπως μεταφράστηκε ἡ «sainte inquisition», χρειαζόταν καὶ κάποια ἄλλα, πραγματικά ἢ ὑποθετικά, τεκμήρια γιὰ νὰ στοιχειοθετηθεῖ.

Ἐνα ἀπὸ αὐτὰ θὰ πρέπει νὰ εἶταν ἡ παράδοση στὴν πυρὰ τῶν ὑποπτῶν βιβλίων — βασικὸ καὶ ἐντυπωσιακὸ στοιχεῖο στὴ λειτουργία τῆς Ἱερῆς Ἐξέτασης. Ἡ τύχη τῶν «Στοχασμῶν τοῦ Κρίτωνος»⁶⁷ ἀρκοῦσε γιὰ νὰ ὑποδαυλίσει ὅλες τὶς ὑποψίες. Τὸ ἀνώνυμο μαχητικὸ φυλλάδιο εἶχε ἐκφράσει, μὲ σαφήνεια, στὰ 1819, τὰ ζητούμενα τῆς δημοκρατικῆς καὶ τῆς ἀντικληρικῆς πτέρυγας τοῦ Διαφωτισμοῦ: «ἡ ἱερά δεσποτεία τῶν νόμων, οἱ ὁποῖοι, ὄντες κανόνες συμφωνημένοι ἀπὸ ὅλους διὰ τὰ δίκαια ὄλων, προστατεύουν μὲ ἰσότητά ὄλους»⁶⁸, εἶναι τὸ πρῶτο ζητούμενο· τὸ δεύτερο, ὁ περιορισμὸς τοῦ κλήρου στὰ αὐστηρῶς ἐκκλησιαστικά του καθήκοντα: «ὅπου τὸ ἱερατεῖον ἐπικρατεῖ, ἀντὶ νὰ τρέξῃ ἢ εὐδαιμονίαν» . . . «ἀργοπορεῖ, περιορίζεται, ἢ καὶ ἀπομακρύνεται. Καὶ ἐξεναντίας» . . . «ὅπου οἱ ἐντόπιοι ἔχουν ἀρκετὴν γνῶσιν διὰ νὰ περιορίσουν τὸν ἀρχιερέα εἰς τὰ τῆς ἐκκλησίας καὶ τῶν εὐλογιῶν, καὶ νὰ πάρουν αὐτοὶ τὴν διεύθυνσιν τῶν κοινῶν, ἐκεῖ διαφαίνεται ἡ δικαιοσύνη, ἢ φιλανθρωπία» . . . «καὶ ὁ ἀρχιερεὺς ἀντὶ νὰ σύρῃ, σύρεται ἀπὸ τὸ κοινὸν πνεῦμα»⁶⁹. Ἡ ἀντίδραση στὴν Κωνσταντινούπολιν

66. Βλ. ἐδῶ, σ. 597.

67. *Στοχασμοὶ τοῦ Κρίτωνος. Ἐν Παρισίοις, Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Φιρμίνου Διδότου, 1819*. Διαθέτομε, τώρα, σχολιασμένη ἐκδοση τοῦ φυλλαδίου ἀπὸ τὸν Δ. Σ. Γκίνη, «*Στοχασμοὶ τοῦ Κρίτωνος*», Ἀθ. 1954 [ἀνά-

τυπο ἀπὸ τὸν «Ἐρανον εἰς Ἀδελφάντων Κοραῆν», Ἀθ. 1965, σ. 140-156].

68. *Στοχασμοὶ τοῦ Κρίτωνος*, σ. 4 (ἐκδοση Δ. Σ. Γκίνη, σ. 147).

69. αὐτ., σ. 6-7 (ἐκδοση Δ. Σ. Γκίνη, σ. 149).

εΐταν άμεση και άποδόθηκε, πάλι, στον σιναΐτη Ίλαρίωνα⁷⁰: τὸ βιβλίον παραδόθηκε στις φλόγες «δημοσίως»⁷¹, «μέσα εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ πατριαρχείου»⁷², με σύμφωνη γνώμη τοῦ Γρηγορίου Ε΄⁷³.

Πάντως, γιὰ νὰ παραδοθεῖ ἓνα βιβλίον στὴν πυρὰ, χρειάζεται πρῶτα νὰ ἐξεταστεῖ καὶ νὰ καταδικαστεῖ ἀπὸ τὴν ἀρμόδια ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή, στὴν περίπτωσή μας ἀπὸ τὴ Σύνοδο τοῦ Πατριαρχείου. Ἔχουμε, ἔτσι, μέσα στὸ ἴδιο πάντα κλίμα, μιὰ ἄλλη σειρά ἐνεργειῶν, γιὰ τὴν ὁποία τὰ κενὰ τῆς πληροφόρησής μας εἶναι, ἐπίσης, πολὺ μεγάλα. Γνωρίζουμε ἀπὸ τὸν Ι. Φιλήμονα ὅτι, γύρω στὰ 1820, ὑπῆρξαν ἐπώνυμοι ἀφορισμοί, ἀπὸ τὸν Πατριάρχη, Ἑλλήνων ποὺ εἶχαν δημοσιέψει «ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ» φιλελεύθερα συγγράμματα⁷⁴. Ὁ Φιλήμων ἀναφέρεται καὶ σὲ πατριαρχικὲς ἐγκυκλίους ποὺ ἀνακοίνωναν τοὺς ἀφορισμοὺς αὐτοὺς. Ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ—ἀφορισμοὺς, ἐγκυκλίους—καθένα δὲν ἔχει ἐπισημανθεῖ ὡς σήμερα, ὅπως δὲν ἔχει ἐπισημανθεῖ οὔτε τὸ κείμενο τῆς καταδίκης τῶν «Στοχασμῶν τοῦ Κρίτωνος». Δὲν ἔχει, ἐπίσης, ἐπισημανθεῖ, ὅσο γνωρίζω, καμιὰ ἐπώνυμη πληροφορία γιὰ

70. Ἡ «Μέλισσα» (τ. Γ', σ. σ. 306-312) δημοσιεύει περίληψη τῶν «Στοχασμῶν», τιτλοφορημένη: Ἐπιτομὴ τοῦ γενναίου καὶ ὠφελίμου ποιήματος, τοῦ ἐπιγραφομένου Στοχασμοῦ τοῦ Κρίτωνος, τοῦ κατακαυθέντος ἐν τῷ Πατριαρχεῖῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, περὶ τῷ ἠωκ' ἔτος τὸ σωτήριον, διὰ συνεργείας τοῦ μαροῦ προδότου Ἰλαρίωνος κτλ. κτλ. κτλ.

71. «Εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἔκαυσαν δημοσίως μίαν νεωστὶ ἐκδοθεῖσαν φυλλάδα», γράφει ὁ Π. Κοδρικᾶς στὶς 20 Νοεμβρίου 1820· συνεχίζει: «Δὲν γνωρίζω τὸ σύγγραμμα, οὔτε ἤξεύρω ποῖος εἶναι ὁ συγγραφεὺς. Συμπεραίνω ὅμως ὅτι εἶναι φιλοσοφικόν, καθ' ὅτι ὁ ἐξ Ἀριμαθείας μυστικοαπόστολος Πολυχρονιάδης περιερχόμενος ἐσχάτως τὴν Γερμανίαν καὶ Ὀλλάνδα μοὶ ἔγραψεν ὅτι ἐκ τῶν ἀντιφιλοσοφικῶν συγγραμμάτων μου ἔλαβαν οἱ παπᾶδες τόσον θάρρος ὥστε ἐ-

τόμησαν δημοσίως νὰ κάψουν σύγγραμμα φιλοσοφικόν, ἀποτεινόμενον εἰς τὴν Παλιγγενεσίαν τοῦ Γένους» βλ. Φ. Κ. Μπουμπουλίδης, Ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ τοῦ Παν. Κοδρικᾶ, ὁ.π., σ. 87. Ἡ χρονολογία βοηθᾶ γιὰ νὰ ταυτίσουμε τὴν «φυλλάδα» με τοὺς «Στοχασμοὺς τοῦ Κρίτωνος».

72. Κ. Iken, *Leukothea*, τ. Α', 1825, σ. 9· Α. Δημητρακόπουλος, Ἐπανορθώσεις, ὁ.π., σ. 51 (γράμμα τοῦ Στ. Κανέλλου στὸν Κ. Iken, χρονολογημένο: 4 Φεβρουαρίου 1822).

73. Ὁ Στ. Κανέλλος, ποὺ γράφει μετὰ τὸν ἀπαγχονισμό τοῦ πατριάρχη, εἶναι προσεκτικὸς στὴ διατύπωση του: «πείθοντες ἢ μᾶλλον βιάζοντες καὶ τὸν μακαρίτην, τὸν ἄλλως σεβαστὸν καὶ ὀρθόφρονα Πατριάρχη Γρηγόριον, νὰ παραδώσουν εἰς τὰς φλόγας» κλπ. Βλ. Κ. Iken καὶ Α. Δημητρακόπουλος, ὅπου καὶ στὴν προηγούμενη σημείωση.

74. Βλ. ἐδῶ, σ. 581.

ἀφορισμὸ κάποιου λογίου, εἴτε ἀπὸ ἐκείνους πού, κατὰ τὸν Φιλήμονα, «ὠνομάζοντο ρητῶς» στὶς πατριαρχικὲς ἐγκυκλίους, εἴτε κάποιου ἄλλου⁷⁵. Δὲν γνωρίζουμε, ἔτσι, οὔτε τὸ σκεπτικὸ πὺ χρησιμοποίησε τὸ Πατριαρχεῖο γιὰ νὰ ἀφορίσει τὸν Ν. Πίκκολο, ἀποδεχόμενο, ὅπως φαίνεται, τὶς αἰτιώσεις τοῦ Ἰλαρίωνα. Εἶναι, ἴσως, ἐνδεχόμενο, κάποια ἀπὸ τὰ ἀφορισμένα βιβλία, νὰ παραδόθηκαν κι αὐτὰ στὴν πυρὰ, ὅπως ἄλλωστε τὸ θέλει ἡ ἐκκλησιαστικὴ παράδοση. Ὁ Σ.Π. γράφει στὸν Νικολόπουλο ὅτι τὰ βιβλία πὺ δημεύει ὁ Ἰλαρίων στὴν Κωνσταντινούπολη, «τὰ κακοεξηγεῖ διὰ νὰ παραδοθῶσιν εἰς τὸ πῦρ»⁷⁶.

Στὴν ὑπερθερμασμένη ἀτμόσφαιρα τῶν χρόνων ἐκείνων, οἱ φῆμες, καὶ ὅταν ἀκόμα δὲν ἀνταποκρίνονται ἐντελῶς στὴν πραγματικότητα, τροφοδοτοῦν τὶς ἐντάσεις, ἐνῶ, παράλληλα, μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ συλλάβουμε, κάποιες φορὲς ἀποτελεσματικότερα ἀπ' ὅ,τι τὰ ἴδια τὰ γεγονότα, τὸ ἐπίπεδο στὸ ὁποῖο λειτουργοῦν οἱ συλλογικὲς νοοτροπίες καὶ οἱ συλλογικὲς συμπεριφορὲς. Μέσα σ' αὐτὴν τὴν ὀπτικὴ θὰ πρέπει νὰ ἀντιμετωπίσουμε, νομίζω, καὶ τὴν πιὸ σοβαρὴ ἀπὸ τὶς κατηγορίες πὺ διατυπώνεται στὸ κείμενο τοῦ Πίκκολου, ὅτι, δηλαδή, στὴν Κωνσταντινούπολη ἀντιμετωπίστηκε τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ὀργανωθεῖ ἡ δολοφονία προσδευτικῶν λογίων.

Ἡ πληροφορία πὺ μεταδίδει ὁ Πίκκολος, μεταγράφοντας μέσα σὲ εἰσαγωγικὰ (ἄρα, κατὰ τεκμήριο, αὐτολεξεῖ) ἀπὸ γράμμα σταλμένο ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, εἶναι σαφής: ὁ Ἰλαρίων «ἔδωκε γνώμην νὰ παιδευθοῦν μὲ τὴν ποινὴν θανάτου πέντε ἕξ ἀπὸ τοὺς θέλοντας νὰ ἐνσπεύρουν ἐπανάστασιν, διὰ νὰ σωφρονισθοῦν οἱ ἄλλοι». «Ἐδωκε γνώμην», εἰσηγήθηκε, δηλαδή, στὸν Πατριάρχη ἢ στὴ Σύνοδο, ἀρμόδιες ἀρχὲς γι' αὐτὰ τὰ ζητήματα. Στὸ σατιρικὸ κείμενο πὺ ἐνσωματώνεται στὸ γράμμα τοῦ Πίκκολου ἡ διατύπωση εἶναι: «νὰ τιμωρηθῶσι μὲ θάνατον πέντε ἕξ σπουδασταί»⁷⁷.

Ἡ φήμη ὅτι τὸ Πατριαρχεῖο ἀντιμετώπιζε τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ὀργανώσῃ τὴν φυσικὴ ἐξόντωση ἐκπροσώπων τοῦ Διαφωτισμοῦ στὶς τουρκοκρατούμενες περιοχές, εἶχε, φαίνεται, κυκλοφορήσει ἀρκετὰ στὰ 1820-1821, καὶ, μίᾶ τουλάχιστον φορά, εἶχε φτάσει ὡς τὴν ἐντυπη δημοσιότητα. Στὸν τρίτο τόμο τῆς «Μέλισσας» καταχωρίζεται ἐπι-

75. Ἐνα ἀπὸ τὰ βιβλία αὐτὰ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ὁ Ἐρμῆλος τοῦ Μιχ. Περδικάρη, ἂν ἐπιβεβαιωθεῖ ἡ μεταγενέστερη πληροφορία ὅτι τὸ ἔργο καταδικάστηκε ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία· βλ. Τρ. Εὐαγγελίδης, *Τὰ ἑλληνικά*

σχολεῖα, Ἄθ. 1933, σ. 85· πβ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, *1975, σ. 179 καὶ *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς* *1980, σ. 165.

76. Βλ. ἐδῶ, σ. 600.

77. Βλ. ἐδῶ, σ. 593 καὶ 517.

στολή από τὰ Θεραπειά, μηνολογημένη 25 Αὐγούστου 1820· ἐκεῖ, μεμιλώντας γιὰ τὸν Ἰακάρωνα, ὁ ἐπιστολογράφος σημειώνει: «Εἶναι ἀπαρδειγμάτιστον κοντὰ εἰς ἄλλα του προτερήματα καὶ τὸ πρὸς τὸν σοφὸν γέροντα*** καὶ τοὺς φίλους αὐτοῦ ἄσπονδον μῖσος του. Πιστεύεις, φίλε, ὅτι παρακινεῖ τὸν Π. νὰ συνεργήσῃ διὰ νὰ ἐξοδευθῶσι τοῦ κοινοῦ ἀρκετὰ γρόσια διὰ νὰ κατατρεχθῶσι, καὶ εἰ δυνατόν, νὰ φ...θῶσιν(!!!) οἱ φροντίζοντες τὴν ἐπανόρθωσιν τῆς πατρίδος;»⁷⁸. Σοφὸς γέρον εἶναι, βέβαια, ὁ Κοραῆς, Π. ὁ Πατριάρχης Γρηγόριος καὶ τὰ ἀποσιωπητικά τοῦ «φ...θῶσιν» δὲν εἶναι ἀρκετὰ γιὰ νὰ καλύψουν τὸ ρῆμα καὶ τὴν ἔννοια: (νὰ φονευθῶσιν οἱ φροντίζοντες τὴν ἐπανόρθωσιν τῆς πατρίδος).

Ἔχουμε, ἔτσι, γιὰ τὸ θέμα τῶν «φόνων», δύο ἐνδείξεις, ἀπὸ πηγῆς ποὺ δείχνουν, καὶ ποὺ πρέπει νὰ εἶναι, πολὺ συγγενικές, ἀλλὰ οἱ ὁποῖες, ὅπωςδὴποτε, δὲν εἶναι ταυτόσημες. Σ' αὐτὲς μπορούμε νὰ προσθέσουμε μία ἀκόμη, κάπως διαφορετικὴ, προσερχόμενη ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Κοραῆ. Ὁ Κοραῆς παρακολούθησε μὲ μεγάλη ἀνησυχία τὶς ἐνέργειες ποὺ ὑποκινούσε ὁ μητροπολίτης τῆς Χίου Πλάτων καὶ ὁ πατριάρχης Γρηγόριος προκειμένου νὰ ἐξουδετερωθεῖ τὸ Γυμνάσιο τῆς Χίου καὶ ὁ διευθυντὴς του Νεόφυτος Βάμβας⁷⁹. Πολλοὺς μῆνες μετὰ τὴν Ἐπανάσταση, στίς 21 Δεκεμβρίου 1821, πληροφορεῖ τὸν φίλο του Ι. Ρῶτα: «Ἐμαθες ἴσως ὅτι ὁ Βάμβας ζῆ παρὰ πᾶσαν ἐλπίδα· ὀλίγον ἔλειψε, φίλε μου, νὰ τοῦ σηκώσῃ τὴν ζωὴν ὁ κατιμερτζής, τοῦ ὁποῖου ἴσως τὴν ὥραν ταύτην ἀσπάζονται τὰ λείψανα καὶ ἐπικαλοῦνται τὴν πρεσβείαν οἱ Ὀδ[ησσινοί]. Ὡ τὸν ἡλίθιον τὸν Σουλτ[άνον]! τοὺς φίλους του σφάζει, ἀντὶ νὰ τοὺς φορέσῃ καυτ[άνι]!»⁸⁰.

Ἡ βιαιότητα τοῦ κειμένου αὐτοῦ θὰ ἔφτανε καὶ μόνη της γιὰ νὰ χαρακτηρίσει τὴν ἔνταση ποὺ εἶχαν προσλάβει οἱ ἰδεολογικὲς συγκρούσεις στὰ χρόνια ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦν. Γιὰ τὸ θέμα μας ἂς συγκρατήσουμε, ἐδῶ, μόνο τὴν πληροφορία ὅτι τοῦ Βάμβας «ὀλίγον ἔλειψε νὰ τοῦ σηκώσῃ τὴν ζωὴν ὁ κατιμερτζής», δηλαδὴ ὁ Γρηγόριος Ε'⁸¹. Αὐ-

78. «Μέλισσα», τ. Γ', 1821, σ. 274-275. Τὸ ὄνομα τοῦ Ἰακάρωνα δὲν ἀναγράφεται· ὁ ἐπιστολογράφος (ἢ οἱ συντάκτες τῆς «Μέλισσας»;) τὸ ἔχει ἀντικαταστήσει μὲ τὴ διατύπωση: «τοῦ κακοηθεστάτου, τυφλοῦ θ.τ.τ.γ., συντάκτου τῶν π.τ.κ.»· Τὰ ἀρχικὰ πρέπει νὰ διαβαστοῦν θεοροῦ τῆς τυπογραφίας τοῦ γένους, τὰ πρῶτα καὶ

προλεγόμενον τῆς Κιβωτοῦ, τὰ δευτέρα.

79. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Δύο φίλοι. Κοραῆς καὶ Βάμβας*, Ἀθ. 1953, σ. 37 ἐξ. καὶ τὶς ἀντίστοιχες σημειώσεις.

80. Α. Κοραῆς, *Ἐπιστολαί*, ἔκδ. Ν. Δαμαλᾶ, τ. Γ', σ. 163-164.

81. Κατιμερτζής = πατριάρχης

τῇ τῇ φορᾷ δὲν κατηγορεῖται ὁ Ἰλαρίων ἀλλὰ ὁ ἴδιος ὁ Πατριάρχης.

Τρεῖς ἐνδείξεις, λοιπόν, ἀπὸ τὸν Πίικολο, τὸν ἀνώνυμο τῆς «Μέλισσας» καὶ τὸν Κοραῆ, γιὰ τὸ ὅτι ἡ Ἐκκλησία μπῆκε στὸν πειρασμὸ νὰ ἀντιμετωπίσει μὲ τόσο ριζικὰ μέσα τοὺς ἀντιπάλους της. Καὶ οἱ τρεῖς μαζὶ δὲν συγκροτοῦν μιὰν ἀπόδειξη. Μπορεῖ, ὅμως, εὐκόλα νὰ ἀντιληφθεῖ κανεὶς πῶς, μέσα σὲ μιὰ τόσο φορτισμένη πνευματικὴ συγκυρία, ὅταν τὰ αὐστηρὰ μέτρα τῆς Ἐκκλησίας ἐναντίον τῶν σχολείων καὶ τῶν διανοουμένων τοῦ Διαφωτισμοῦ εἶχαν ὀδηγήσει σὲ παροξυσμὸ τὶς ἀνησυχίες καὶ τοὺς φόβους τῆς προοδευτικῆς μερίδας—«εἶδα τὰ ὅποια μαθήματα διδάσκονται εἰς τὴν Χίον», γράφει κάποιος, ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, στὸν μητροπολίτη Ἰγνάτιο, στὰ 1820· «ἐγέλασα ὅταν εἶδον εἰς τὴν ἀρχὴν τὴν Θεολογίαν, εἶτα τὰ γραμματικὰ καὶ εἰς τὸ τέλος τὴν Χημείαν. Φόβος καὶ τρόμος!»⁸²—μιὰ κουβέντα, μιὰ ἀπειλὴ ἢ μιὰ ὑπόνοια θὰ μπορούσαν νὰ προσλάβουν εὐκόλα, στὴ συνείδηση ἐκείνων ποὺ διώκονται, διαστάσεις ἀσύμμετρες πρὸς τὶς πραγματικὲς προθέσεις, ἀλλὰ καὶ τὶς δυνατότητες, τοῦ ἀντιπάλου.

Ἡ φημολογία γιὰ τὴν ὀργάνωση δολοφονιῶν θὰ πρέπει, ἄλλωστε, νὰ συνδυαστεῖ μὲ τὰ ὅσα κυκλοφοροῦν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη γιὰ τὴν κατάδοση νεωτεριστῶν στὶς τουρκικὲς ἀρχές. Ὁ Πίικολος γράφει πῶς ὁ Ἰλαρίων ἀπέληξε ὅτι θὰ τὸν προδώσει στοὺς Τούρκους⁸³. Τὸν ἴδιο χρόνον, ὁ γάλλος ὑποπρόξενος στὴ Σμύρνη, ἀναφέρει, στὴν κυβέρνησή του, ὅτι ὁ Κ. Οἰκονόμος εἶχε κινδυνέψει νὰ χάσει τὴ ζωὴ του, ὅταν ὁ μητροπολίτης τῆς Σμύρνης Ἄνθιμος καὶ οἱ δημογέροντες τῆς πόλης τὸν κατάγγειλαν στὶς τουρκικὲς ἀρχές ὅτι διδάσκει στὸ σχολεῖο του, στὸ Φιλολογικὸ Γυμνάσιον, τὰ μέσα γιὰ τὴν ἀποτίναξη τοῦ Τουρκικοῦ ζυγοῦ⁸⁴. Τὰ παραδείγματα αὐτὰ δὲν εἶναι τὰ μόνον ποὺ γνωρίζουμε (καὶ θὰ πρέπει, κάποτε, νὰ συσχετισθοῦν καὶ μὲ ὅσα κατ' ἐπανάληψη ἔχουν γραφτεῖ γιὰ τὶς ἀνησυχίες ποὺ λέγεται ὅτι προκάλεσε στοὺς Τούρκους ἡ εἰσαγωγὴ τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου στὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα:

Γρηγόριος· βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Λύο φίλοι*, ὅ.π., σ. 72 σημ. 78. Ὁ Κοραῆς χρησιμοποιοῖ τὸ παρατσούκλι *κατιμερτζῆς* καὶ τὸ ἰσοδύναμό του *πλακοινοπωλῆς* στὰ γράμματά του πρὸς τὸν Ἰάκωβο Ρώτα, ὅταν θέλει νὰ ἐπικρίνει ἐνέργειες τοῦ Πατριάρχου.

82. Ἐμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, *Ἰγνάτιος μητροπολίτης Οὐγγροβλαχίας (1766-1828)*, τ. Β', Ἀθ. 1961, σ. 121.

Γνωρίζουμε τὸν δισταγμὸ τοῦ Κοραῆ νὰ δημοσιεύσει ἓνα κείμενό του ποὺ μπορούσε νὰ προκλέσει τοὺς «καταράτους Ἰππαρίωνα» (*Ἐπιστολαί*, ὅ.π., τ. Γ2, σ. 729).

83. Βλ. *ἐδῶ*, σ. 692.

84. Ν. Γ. Σβορώνος, *Ἡ ἑλληνικὴ οἰκονομία καὶ κοινωνία τὸ 1820*. Ἐνα γαλλικὸ ἐπόμνημα, Ἀθ. 1977 [ἀνατ. ἀπὸ τὸν «Ἐρανιστή», τ. ΙΑ'], σ. 396.

πρόκειται, στην πραγματικότητα, για ελληνικές, συντηρητικές, άνησυχίες, που μεταδόθηκαν και στους Τούρκους). Και είναι πιθανό, τελικά, εκείνοι που μιλούν για όργάνωση δολοφονιών να έχουν στο νοῦ τους την κατάδοση λογίων στις τουρκικές αρχές, κατάδοση που, κατά τεκμήριο, προδίκιζε τη θανάτωση ὅσων θὰ ἀντιμετώπιζαν τέτοιου είδους κατηγορίες. Αὐτὴ τὴν ἐκδοχὴ θὰ πρέπει νὰ ὑπαινίσσεται, στὰ τέλη τοῦ 1820, ὁ Κοραῖς, ὅταν γράφει ὅτι οἱ διώκτες τῆς φιλοσοφίας δὲν διαθέτουν πιά «μαχαίρας» οἱ ἴδιοι, ἀλλὰ ὅτι «ἐμποροῦν νὰ δανεισθῶσι τὴν μάχαιραν [τῆς ἐξουσίας], ἂν τοὺς ἔλθῃ ὄρεξις». . . «να χύσωσιν αἷμα τῶν στηλιτευόντων τὰ πάθη των»⁸⁵.

Οἱ καταγγελίες, ὅπως διατυπώθηκαν, καὶ τὰ στοιχεῖα, ὅσα διαθέτουμε, δὲν ἐπαρκοῦν γιὰ νὰ θεωρήσουμε ὅτι ὑπῆρξαν πραγματικὰ ἐνέργειες σὰν αὐτὲς πού σχολιάζουμε ἐδῶ. Εἶναι ὅμως πολὺ χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν κατάσταση τῶν πνευμάτων τῆς ἐποχῆς, ὅτι ἓνα τμήμα τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας, μικρὸ ἴσως, ἀλλά, ὅπωςδήποτε, ἐξαιρετικὰ δυναμικὸ, εἶναι ἑτοιμο, στὰ 1820, νὰ δεχτεῖ ὅτι ἡ ὀρθόδοξη Ἐκκλησία εἶναι ἱκανὴ νὰ προχωρήσει στὴν φυσικὴ ἐξόντωση ἢ στὴν κατάδοση τῶν ἀντιπάλων τῆς, ὅταν δὲν μπορεῖ νὰ τοὺς ἐξουδετερώσει μὲ ἄλλον τρόπο. Στὸ ἐπίπεδο τῶν συλλογικῶν συμπεριφορῶν, παραδοχῆς αὐτοῦ τοῦ είδους ἔχουν πολὺ μεγαλύτερη ἐμβέλεια ἀπὸ τὴν τυπικὴ ἀπόδειξη τῆς πραγματικότητος ἐνός γεγονότος.

Ἀντίστοιχα θὰ μπορούσαμε νὰ σημειώσουμε καὶ γιὰ τὴν ἀπειλὴ τοῦ Ἰακρίωνα, ἐναντίον τοῦ Κοραῖ, ὅπως τὴν μεταφέρει ὁ Πίγκολος. Ὁ Κοραῖς ἐκφράζει, ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, μὲ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ συνέπεια, τίς πιὸ ριζοσπαστικὲς τάσεις πού διαμορφώνονται στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία. Εἶναι φυσικὸ, λοιπόν, νὰ ἀποτελεῖ τὸν κατ' ἐξοχὴν στόχο καὶ τῆς Ἐκκλησίας. Εἶδαμε ὅτι ἡ πατριαρχικὴ ἐγκύκλιος τοῦ Μαρτίου 1819 σκόπευε, κατὰ κύριο λόγο, τὴ δική του διδασκαλία. Τὴν ἴδια ἐποχὴ, τρεῖς πατριάρχες⁸⁶ ἐκφράζουν δημόσια τὴν εὐαρέσκειά τους γιὰ τὴ «Μελέτη» τοῦ Κοδρικᾶ, ἓνα ἔργο πού θέλει νὰ ἀποκρούσει τίς θεωρίες τοῦ Κοραῖ καὶ στὸ ὅποιο ὁ χιῶτης σοφὸς ἐμφανίζεται ὡς ἐπικίν-

85. Συμβουλὴ τῶν τριῶν Ἐπισκόπων, 1820, σ. X-XI.

86. Ὁ Γρηγόριος ὁ Ε', ὁ προκάτοχός του Κύριλλος καὶ ὁ Ἱεροσολύμων Ἀβράμιος· βλ. π. «Καλλιόπη», τ. Β', 1820, σ. 185 καὶ 200. Ὁ Κοραῖς ἂν

καὶ πίστευε στὴ γνησιότητα τῶν ἐπιστολῶν προσπάθησε, μὲ ἀλλεπάλληλα δημοσιεύματα, νὰ πείσει ὅτι εἶταν πλαστές. Τὰ πράγματα ἔχουν τώρα ξεκαθαρίσει· βλ. Κ.Θ. Δημαρᾶς, *Προτομὴ τοῦ Κοδρικᾶ*, Ἀθ. 1953, σ. 60, 66.

δυνος «ἀνατροπεὺς τῶν καθεστῶτων». Ἡ ἀποδοκιμασία εἶναι πάλι ἔμμεση, ἀλλὰ δημόσια καὶ πιὸ ἐπίσημη ἀπὸ κάθε ἄλλη φορὰ.

Ὅμως γιὰ τὴν Ἐκκλησία ὁ Κοραΐς εἶναι ἕνας ἰδιότυπος ἀντίπαλος ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἀντιμετωπιστεῖ μὲ τὰ συνηθισμένα, τρέχοντα, μέσα. Τὸ μεγάλο κύρος του, ἰδίως στὴν φωτισμένη Εὐρώπη, ἀλλὰ καὶ ἡ δεξιότεχνία του στὰ θέματα τῆς τακτικῆς, εἶχε φέρεи ἀρκετὲς φορὲς σὲ δύσκολη θέση τὸ Πατριαρχεῖο, τὸ ὁποῖο δὲν μπορούσε νὰ προχωρήσει στὴ δημόσια καταδίκη του χωρὶς νὰ προκαλέσει ἄλλης τάξης μεγαλύτερα προβλήματα. Μένει κανεὶς μὲ τὴν ἐντύπωση ὅτι τὸ πατριαρχικὸ σκεπτικὸ τοῦ 1830, ὅταν ἕνα ἔργο τοῦ Κοραΐ δὲν ἀφορίστηκε, μόνο καὶ μόνο γιὰτὶ θεωρήθηκε ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ δοθεῖ «ἐπιβλαβεστέρα ἐπισημότης εἰς τὰς κενοφωνίας»⁸⁷, ἔσχυε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καὶ ἐμπόδιζε τὸ Πατριαρχεῖο νὰ ὑπερβεῖ τὸ ὄριο τῆς ἔμμεσης, ὅχι ἐπὼνυμης, ἀποδοκιμασίας. Ἡ δυσπιστία τῆς Ἐκκλησίας εἶναι, πάντως, μόνιμη καὶ ἡ ἀποδοκιμασία της ἐκφράζεται μὲ τοὺς τρόπους ποὺ προσφέρονται σὲ κάθε περίπτωση. Εἶναι χαρακτηριστικὸ, ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτῆ, ὅτι, στὰ 1832, ἕνας κληρικὸς δηλώνει μὲ βεβαιότητα στοὺς συνομιλητὲς του, στὴν Ἀθήνα, ὅτι τὸ Πατριαρχεῖο εἶχε ἀπχορευεῖ τὴν ἀνάγνωση ἔργων τοῦ Κοραΐ⁸⁸. Δημόσια ἀπαγόρευση δὲν ὑπῆρξε, τὸ σκεπτικὸ της ὅμως κυκλοφοροῦσε εὐρύτατα καὶ ἀπὸ πολὺ νωρίς.

Ὅταν ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα, τότε καὶ ἡ φραστικὴ ἀπειλὴ ποὺ ἀποδίδεται στὸν Ἰλαρίωνα, ὅτι θὰ «φέρει τὸν Κοραΐ σιδηροδέσμιον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν», βρίσκεται μέσα στὰ ὅρια τοῦ πιθανοῦ. Καὶ πάλι, ὅμως, σημασία δὲν ἔχουν οἱ λέξεις ποὺ ἐνδεχομένως χρησιμοποιήθηκαν, ὅσο τὸ κλίμα ποὺ περιγράφεται μὲ αὐτὲς τὶς διατυπώσεις. Ἔτσι, ἂν καὶ λιγότερο ἐντυπωσιακὸ, πιὸ σημαντικὸ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ τὸ συμπέρασμα ποὺ συνάγει ὁ Πίγκολος ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἱστορία: ὅταν ὁ Κοραΐς, «τὸν ὁποῖον μήτε ὁ Σουλτάνος ἤμπορεῖ νὰ ἐγγίση», ἀπειλεῖται μ'αὐτὸν τὸν τρόπο, μπορεῖ εὐκόλα νὰ φανταστεῖ κανεὶς τί περιμένει «τοὺς κατ' ἐμὲ καὶ ὑπὲρ ἐμὲ ἀναγκασμένους νὰ ζήσωμεν εἰς τὴν Ἑλλάδα»⁸⁹. Ὅσα συμβαίνουν, ἐκεῖνο τὸν καιρὸ, στὰ ἑλλαδικὰ κέντρα τοῦ Διαφωτισμοῦ φανερώνουν πῶς οἱ φόβοι τοῦ Πίγκολου δὲν εἶταν ἀβάσιμοι.

87. Θ. Μ. Ἀριστοκλής, *Κωνσταντίου Α' ἀπὸ Σιναίου, Βιογραφία καὶ συγγραφαὶ ἐλάσσονες*, Κωνσταντινούπολη 1861, σ. 13.

88. *Extracts from the Journal of Mr. King at Athens*, «The Mis-

sionary Herald», τ. XXIX, Βοστώνη 1833, σ. 399. Ἐνα χρόνο ἀργότερα, τὸ Πατριαρχεῖο θὰ ἐμποδίσει τὴν τέλεση μνημοσύνου τοῦ Κοραΐ στὴν Κωνσταντινούπολη.

89. Βλ. ἐδῶ, σ. 593.

Ὁ κύκλος τῶν ἐνεργειῶν τῆς Ἐκκλησίας, γὰρ τὶς ὅποιες μᾶς πληροφοροῦν τὰ ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Ν. Πίκκολου καὶ τοῦ Σ.Π. μπορεῖ νὰ κλείσει ἐδῶ. Ἀφορισμοί, λογοκρισία, κάψιμο βιβλίων, σχέδια δολοφονιῶν, καταδόσεις στοὺς Τούρκους: ὅλα αὐτά, πραγματικά περιστατικά, ἀνεξακρίβωτες φήμες, ὑπερβολές, συνθέτουν ἓνα ἐνιαῖο σύνολο ποὺ ἀποδίδει ταυτόχρονα καὶ πλευρές τῆς πατριαρχικῆς πολιτικῆς καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιλήφθηκαν τὴν πολιτικὴ αὐτὴ οἱ ἀντίπαλοί της.

Δὲν χρειάζοταν περισσότερα πράγματα γὰρ νὰ προχωρήσουν οἱ προοδευτικοὶ διανοούμενοι στὸν παραλληλισμὸ μὲ τὴν Ἱερῇ Ἐξέταση. «Ἐγὼ ἀδελφὲ στοχαζόμαι ὅτι αὐτοὶ οἱ ἅγιοι τύραννοι ἐπιθυμοῦσι νὰ καταστήσωσι ἐνταῦθα τὸ ποτὲ Ἰσπανικὸν ἱερὸν Κριτήριον», ἔγραφε ἓνας Ἕλληνας ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1820⁹⁰. Ὁ Νικόλαος Πίκκολος, τὴν ἴδια ἐποχὴ, θὰ μιλήσει γιὰ inquisition, ἰγκυσίτορες καὶ πυρὲς ἰγκυσιτόρων. Σὲ ἀνώνυμο διάλογό του, δημοσιευμένο στὸν Λόγιο Ἑρμῆ τοῦ 1821, ὁ Κοραῆς γράφει ὅτι ὁ θεωρὸς τῆς τυπογραφίας, δηλαδὴ ὁ Ἰλαρίων, «φοβερίζε νὰ ἀναστήσει εἰς τὸ Βυζάντιον τὸ σήμερον κατασκαμμένον εἰς ὄλην τὴν Εὐρώπην Κριτήριον τῆς Ἱερᾶς ἐξετάσεως καὶ νὰ θρονισθῇ εἰς αὐτὸ κριτῆς καὶ κολαστῆς αὐτεξούσιος τῶν μὴ φρονούντων ὅσα φρονεῖ καὶ συλλογίζεται ἢ χρησιμοδοτικὴ του κεφαλῇ»⁹¹. Ἐνα χρόνο ἀργότερα, στὰ 1822, ὁ Στέφανος Κανέλλος ἐπανερχεται στὰ θέματα αὐτά καὶ τὰ τοποθετεῖ σὲ μιὰ ἱστορικὴ προοπτικὴ: ἀφοῦ πρῶτα παρατηρήσει ὅτι «εἰς αὐτοὺς τοὺς τελευταίους χρόνους οἱ ἀρχιερεῖς μας ὄχι μόνον δὲν ὠφέλησαν, ἀλλὰ καὶ ἔβλαψαν πολὺ», καὶ ὅτι «ἀντὶ νὰ ζητήσουν νὰ βαδίζουν παραλλήλως μὲ τὸ ἔθνος, ἔμεναν εἰς τὰ αὐτά, κ' ἐπροσπαθοῦσαν ὄχι μόνον νὰ ἐμποδίσουν τὴν προόδουσιν τοῦ ὅλου ἔθνους, ἀλλὰ καὶ νὰ τὸ βιάσουν νὰ ὀπισθοδρομήσῃ», ἀναφέρεται στὸ κάψιμο τῶν «Στοχασμῶν τοῦ Κρίτωνος», γιὰ νὰ συμπληρώσει: «καὶ δὲν εὐχαριστήθησαν ἕως ἐδῶ, ἀλλ' εἶχον σκοπὸν νὰ συστήσουν ἓν εἶδος Censure καὶ Inquisition ἐναντίον ὅλων τῶν ἐκ τῆς Εὐρώπης ἐρχομένων βιβλίων, ἂν δὲν τοὺς ἐμπόδιζον 2-3 φαναριῶται ἰσχυροί, πεπειραμένοι καὶ φιλόκαλοι»⁹². Γιὰ μιὰ ἀκόμη φορά, οἱ ἀντι-

90. π. «Μέλισσα», τ. Γ', σ. 315.

91. Ἐπιτομὴ καὶ Νικολάου Διάλογος, «Ἑρμῆς ὁ Λόγιος», 1821, σ.20 (σχολιασμένη ἔκδοσις τοῦ διαλόγου ἀπὸ τὸν Κ.Θ. Δημαρᾶ, Ἐπιτομὴ Κοραῆ, Τρεῖς διάλογοι, Ἀθ. 1960, σ. 37-57).

92. Κ. Iken, *Leukothea*, τ. Α', Λειψία 1825, σ. 9 (=Α. Δημητρακόπουλος, Ἐπανορθώσεις, ἔ.π., σ. 51). Γιὰ μιὰ περίληψιν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Κανέλλου πρὸς τὸν Iken στὸ π. «Bibliothèque Universelle», τ. 32, 1826,

θετικές πιέσεις που ασκούν στο Πατριαρχεῖο οἱ ἰσχυρές κοινωνικές δυνάμεις τῆς Κωνσταντινούπολης, φαίνεται ὅτι δὲν ἐπέτρεψαν νὰ ἐφαρμοστεῖ ἡ πατριαρχική πολιτική μὲ ὅλη τὴν ἐπιθυμητὴ πληρότητα.

Γιὰ νὰ συμπληρωθεῖ ἡ εἰκόνα χρειάζεται νὰ σημειωθοῦν, σύντομα ἔστω, καὶ τὰ ἀποτελέσματα που εἶχε ἡ πολιτική τοῦ Πατριαρχείου, ὅπως αὐτὴ διατυπώθηκε στὴν Ἐγκύκλιο τοῦ Μαρτίου 1819, προκειμένου νὰ ἐξουδετερωθοῦν τὰ ὀλιγάριθμα ὀργανωμένα κέντρα τοῦ Διαφωτισμοῦ που εἶχαν κατορθώσει νὰ ριζώσουν στὶς τουρκοκρατούμενες περιοχές. Τὸ Φιλολογικὸ Γυμνάσιο τῆς Σμύρνης εἶχε διαλυθεῖ, βίαια, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1819, καὶ ἡ διάλυσή του θεωρήθηκε, ἀπὸ τοὺς συγχρόνους, ἔργο τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας ἀλλὰ καὶ συνέπεια τῆς πατριαρχικῆς Ἐγκυκλίου τοῦ 1819⁹³. Τὸν ἐπόμενο χρόνο δυσκολίες ἀντιμετώπισε ἡ Σχολὴ τῶν Κυδωνιῶν: οἱ διευθυντές της, ὁ Θεόφιλος Καίρης καὶ ὁ Γρηγόριος Σαράφης, πολὺ προσεκτικοί, πάντα, στὶς ἐνέργειές τους, ἀπὸ τὸν φόβο τῶν προλήψεων καὶ τῶν ἀντιφρονούντων, κινδύνεψαν ν' ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ τὸ σχολεῖο· ὁ Σαράφης, μάλιστα, ἀναγκάστηκε νὰ πάει, γιὰ ἓνα διάστημα, στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου εἶχε κληθεῖ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία⁹⁴. Τὴν ἴδια περίοδο ὁ Πατριάρχης ἀπαγορεύει τὴν εἴσοδο τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου στὰ σχολεῖα τῆς Κωνσταντινούπολης⁹⁵. Ἀντίστοιχα φαινόμενα σημειώνονται στὴ Μυτιλήνη, μὲ τὸν Βενιαμὴν Λέσβιο, ὅπου ὑπῆρξε καὶ κάποιος ἀφορισμός⁹⁶, καὶ ἀργότερα στὴ Σμύρνη, ὅταν ὁ Κούμας θέλησε νὰ συνεχίσει τὸ ἔργο τοῦ Φιλολογικοῦ Γυμνασίου⁹⁷. Τέλη τοῦ 1820 ἄρχισε νὰ κλονίζεται τὸ Γυμνάσιο τῆς Χίου: μιὰ προσεκτικότερη χρονολόγηση τῶν ὅσων συνέβησαν ἐκεῖ, δείχνει ὅτι, τελικά, τὸ κοραϊκὸ Γυμνάσιο ἐκλείσει ὄχι ἐξ αἰτίας τῆς Ἐπανάστασης,

σ. 34 ἐξ., ὅπου (σ. 41) καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὰ θέματα τῆς λογοκρισίας, βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, 1980, σ. 450. Πιὸ κατηγορηματικὴ εἶναι ἡ διατύπωση τοῦ Κούμα στὴν *Ἱστορία* του· σημειώνεται ἐδῶ, στὴ σ. 614.

93. Γιὰ τὸν χαρακτήρα τῶν γεγονότων τῆς Σμύρνης, βλ. Ph. Iliou, *Luttes sociales et mouvement des Lumières à Smyrne en 1819*, στὸν τόμο «Structure sociale et développement culturel des villes sud-est européennes et adriatiques aux

XVIIe-XVIIIe siècles», Βουκουρέστι 1975, σ. 295-315.

94. Τὰ διάσπαρατα στοιχεῖα γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ δὲν ἔχουν ἀκόμα ὀργανωθεῖ. Γιὰ μιὰ πρώτη προσέγγιση βλ. Α. Μοσχίδης, *Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παιδείσεως*, π. «Νέα Ζωή», τ. Γ', 1906, σ. 480.

95. Marcellus, *Souvenirs de l'Orient*, τ. Α', Παρίσι 1893, σ. 192.

96. «Μέλισσα», τ. Γ'. 1821, σ. 305.

97. Κ. Οἰκονόμος, *Τὰ σωζόμενα φιλολογικὰ συγγράμματα*, Α' 1871, σ. λα'.

ὅπως θεωρεῖται συνήθως, ἀλλὰ ἐξ αἰτίας προγενέστερων ἀντιδράσεων καὶ μέτρων ποὺ εἶχαν προκληθεῖ ἀπὸ τὴν τοπικὴ Ἐκκλησία καὶ τὸ Πατριαρχεῖο. Μιά, ἀθσαύριστη νομίζω, πληροφορία, προερχόμενη ἀπὸ τὸν ἀρχιδιδάσκαλο τῆς Χίου Ν. Βάμβα, ἀναφέρει ὅτι τὸ πρόγραμμα τῆς Σχολῆς εἶχε ἀποδοκιμαστεῖ ἀπὸ τὴν πλειοψηφία τῆς πατριαρχικῆς Συνόδου, ἡ ὁποία, ὡστόσο, δὲν τόλμησε νὰ καταδικάσει δημόσια ἓνα «Πανεπιστήμιο» ποὺ λειτουργοῦσε μὲ τὴν ἀνοχὴ τῶν Τούρκων καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν προτίμησε νὰ ἀντιταχθεῖ μυστικὰ στὴν ἀνάπτυξή του⁹⁸. Ἡ συνέχεια ἔδειξε ὅτι καὶ ὁ τρόπος αὐτὸς μπορούσε νὰ εἶναι ἀποτελεσματικός.

Μέσα στὶς συνθήκες ποὺ δημιουργήθηκαν, ἡ θεωρητικὴ ἀντιμετώπιση τῆς πατριαρχικῆς ἐξόρμησης εἶταν δύσκολο νὰ ἐπιχειρηθεῖ στὶς περιοχὲς ποὺ βρισκόνταν κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τοῦ Πατριαρχείου. Ἐκεῖ ἐπικρατοῦσε «φόβος καὶ τρόμος», καὶ ἡ ἀναδίπλωση τῶν δυνάμεων τοῦ Διαφωτισμοῦ εἶναι ἐμφανής. Ἡ ἀντίσταση καὶ ἡ ἀντεπίθεση προῆλθε, γιὰ μιὰ ἀκόμα φορά, ἀπὸ διανοούμενους ποὺ ζοῦσαν σὲ περιοχὲς ὅπου τὸ Πατριαρχεῖο δὲν εἶχε δυνατότητες ἄμεσης διοικητικῆς παρέμβασης. Προῆλθε, ἰδίως, ἀπὸ τὸν Κοραῆ καὶ τοὺς ὄπαδούς του, ἐναντίον τῶν ὁποίων, ἄλλωστε, στρεφόταν, κατὰ κύριο λόγο, ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἐπίθεση καὶ ἀποδοκιμασία. Στὰ χρόνια 1819-1821 πολλαπλασιάζονται τὰ ἀντικληρικὰ κείμενα καὶ ὁ τόνος τους διαρκῶς ἀνεβαίνει: «ἡ σημερινὴ κατάσταση τοῦ ἱεροῦ ἡμῶν κλήρου εἶναι ἀθλιωτάτη καὶ [...] κατ' ἐξοχὴν οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει περισσότεροι ἀρχιερεῖς ζῶσιν ὡς ἀληθεῖς δεσπότες, ὡς ἄγριοι λύκοι καὶ οὐχὶ ὡς ἀληθεῖς ποιμένες», δημοσιεύει ἡ «Μέλισσα» στὰ 1821⁹⁹. Ἀντίστοιχα γράφει ὁ Κοραῆς. Ἀλλὰ ἡ κριτικὴ δὲν περιορίζεται, πιά, μόνο στὴ συμπεριφορὰ τῶν ἱερωμένων· προχωρεῖ, τώρα, πολὺ περισσότερο, σὲ θέματα ποὺ ἀγγίζουν τὴν κοινωνικὴ χρησιμότητα τοῦ κλήρου: ὠριμάζει ἡ ἰδέα ὅτι οἱ κοσμικὲς ἀρμοδιότητες πρέπει νὰ ἀφαιρεθοῦν ἀπὸ τὸ ἱερατεῖο, τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ περιορισθεῖ μόνο «εἰς τὰ τῆς ἐκκλησίας καὶ τῶν εὐλογιῶν». Ἡ βαναυσότητά μὲ τὴν ὁποία ἐκδηλώθηκε ἡ νέα πατριαρχικὴ πολιτικὴ, ὀδήγησε σὲ ἀντίστοιχη βιαιότητα ἐκείνους ποὺ εἶταν σὲ θέση νὰ τῆς ἀντιπαραταχθοῦν. Ἔτσι, οἱ συντάκτες τῆς «Μέλισσας» δὲν θὰ διστάσουν, τὴν ὥρα ποὺ ἀρχίζει ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1821, νὰ προκηρύξουν διαγωνισμό, μὲ θέμα: «Ποῖα καὶ πόσα εἶναι τὰ κα-

98. Αὐτὰ τὰ ἀνακοινώνει ὁ Βάμβας, τὸν Μάιο τοῦ 1820, στὸν Marcellus, ὁ ὁποῖος τὰ ἀπομνημονεύει στὰ

Souvenirs de l'Orient, ὁ.π., σ. 191-192.

99. τ. Γ', σ. 314.

κά, ὅσα προξένησαν καὶ ἔτι προξενούσιν εἰς τὸ δυστυχεῖς ἡμῶν γένος οἱ περισσώτεροι τῶν ἀρχιερέων, ἀπὸ Φωτίου τοῦ πατριάρχου μέχρι σήμερον; Ποῖοι δὲ ὑπάρχουσιν οἱ κύριοι τρόποι, δι' ὧν εἶναι δυνατὸν νὰ καταργηθῇ ὁ πανωλέθριος καὶ φρικτὸς δεσποτισμὸς τῶν ἀναξίων διαδόχων τοῦ φιλανθρώπου Ἰησοῦ καὶ σωτῆρος;»¹⁰⁰

Μέσα σ' αὐτὸ τὸ κλίμα, ἡ σάτιρα τοῦ Ν. Πίγκολου καὶ ἡ βιαιότητα τῶν διατυπώσεων τῆς, δὲν ἀποτελοῦν ἐξαίρεση. Ἐντάσσεται, κανονικά, σὲ ἓνα σύνολο κειμένων, μὲ τὰ ὁποῖα ὁ νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς, σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ χαρακτηριστικὲς στιγμὲς τῆς ἀντικληρικῆς του ἔξαρσης, ἀποδύονταν στὴν τελευταία μεγάλη ἰδεολογικὴ σύγκρουση τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου. Στὴ σκιά τοῦ Κοραΐ, δοκιμασμένος πιά λόγιος καὶ λογοτέχνης, ὁ Πίγκολος πλουτίζει τὴν σχετικὴ φιλολογία μὲ ἓνα κείμενο ζωντανό, μαχητικό, καὶ τοῦ ὁποῖου ἡ διαλογικὴ δομὴ συνδέει τὴ σάτιρα τοῦ 1820 μὲ τὴν προγενέστερη, δόκιμη, θητεία τοῦ συγγραφέα στὸ νεοελληνικὸ θέατρο¹⁰¹. Ἔχει, ἔτσι, τὴν εὐκαιρία νὰ διατυπώσει, μὲ σαφήνεια, ἓνα ἀπὸ τὰ μεζονα αἰτήματα ποὺ ἀντιπαράθεταν οἱ νεωτερικὲς τάσεις στὸν θρησκευτικὸ δογματισμὸ, τὸ αἷτημα τῆς ἐλευθερίας τοῦ λόγου καὶ τῆς σκέψης: «τὸ δικαίωμα νὰ φρονῆ», κανεῖς, «ὅπως θέλει, διατὶ νὰ μὴν τὸ ἔχουν ὅλοι;»¹⁰², ἀναρωτιέται ὁ Πίγκολος. Ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία δὲν φαίνεται νὰ εἶταν ἔτοιμη, ἀκόμη, γιὰ νὰ ἀπαντήσῃ θετικὰ σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα. Οἱ παραδοσιακὲς ἀδράνειες, συνεπικουρούμενες ἀπὸ τὴν ἐπίσημη ἰδεολογία τῆς Ἐκκλησίας, εἶταν ἀκόμα σὲ θέση νὰ περιθωριοποιοῦν τὰ ἀνανεωτικὰ κινήματα.

«Τύφλωσον Κύριε τὸν λαόν σου», σατιρίζει ὁ Πίγκολος ὅτι θὰ εἶναι ὁ ὕμνος τὸν ὁποῖο θὰ ἐπιβάλλει στὴν ἐπαρχία του ὁ Ἰλαρίων, ὅταν «ἰερατεύσῃ». Δὲν εἶναι μόνον ἡ ὑπερβολὴ τοῦ σατιρικοῦ λόγου ποὺ ὀδηγεῖ σ' αὐτὴ τὴν διατύπωση. Εἶναι καὶ ἡ ἀντίληψη ποὺ ἐπικρατεῖ στὸν κόσμον τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὅτι ἡ δύναμη τῆς Ἐκκλησίας στηρίζεται στὴν ἀμάθεια, τὴν «τυφλότητα» τοῦ λαοῦ καὶ ἡ βεβαιότητα ὅτι ὁ κατατρεγμὸς τῶν νεωτεριστῶν καὶ τῆς παιδείας ὀφείλεται στὸ ὅτι οἱ ἐπιστῆμες καὶ οἱ τέχνες «φωτίζουνσαι τὸν νοῦν τοῦ λαοῦ, τὸν ἐλευθερώνουν ἀπὸ τὰς δεισιδαιμονίας, καὶ ἀκολούθως ἀπὸ τὸν ζυ-

100. «Μέλισσα», τ. Γ', 1821, σ. 337-338.

101. Πβ. Δ. Σπάθης, ἜΟ «Φιλοκίτης» τοῦ Σοφοκλή διασκευασμέ-

νος ἀπὸ τὸν Νικόλαο Πίγκολο, «Ὁ Ἐρανοστής», τ. ΙΕ', 1978/1979, σ. 265 ἐξ.

102 Βλ. ἐδῶ, σ. 592.

γόν εκείνων, εις όσους οί δεισιδαιμονίαι έγιναν άργυρίου και χρυσίου μεταλλεία άνεξάντλητα». Αυτό τά γράφει ό Κοραής, στα 1820 άκριβώς, σέ ένα άνωνυμο έργο του, πού συντάχθηκε και τυπώθηκε μέσα στην φωτιά τής ιδεολογικής διαμάχης¹⁰³. Στο ίδιο έργο θα γράψει ότι χρέος τοῦ φιλοσόφου, όποιοι κι άν είναι οί κίνδυνοι πού θα διατρέξει από όσους «φοβερίζουν» τούς φίλους τής φιλοσοφίας «μέ δεσμά, μέ μάστιγας, μέ μάχαιρα», χρέος τοῦ φιλοσόφου είναι νά «μήν αποκάμη νά φωτίζη όσον δύναται τόν άπαίδευτον όχλον επί τοῦ όποίου μόνον τήν τυφλότητα έποικιοδομεΐται και στηρίζεται τó κράτος τών Φαρισαίων»¹⁰⁴.

Φίλιππος 'Ηλιού

103. Συμβουλή τριών 'Επισκόπων, 1820, σ. XI. Τό βιβλίό τυπώθηκε στο Παρίσι, αλλά ό Κοραής, για νά ενισχύσει τήν άνωθυμία του, έβαλε στην προμετωπίδα τήν ένδειξη: London, Printed for W. Truthlover («Truthlover, δηλαδή ό Φιλαλήθης, ό άνθρωπος πού αγαπά τήν αλήθεια» βλ. Αικ. Κουμχριανού, 'Ο Μισοπόνη-

ρος», 'Αθ. 1955 [άνατ. από τόν «'Ερανιον εις Α. Κοραήν», 1965], σ. 202). 'Ο 'Απ. Β. Δασκαλάκης, Κοραής και Κοδριαάς, 'Αθ. 1966, σ. 123, σημειώνει ότι «είχε γίνει σκέψις περί έκκλησιαστικής καταδίκης» τής «Συμβουλής». Δεν μπόρεσα νά διασταυρώσω τήν πληροφορία αυτή.

104. Συμβουλή, ό.π., σ. XI.